فتبارک اللہ احسن الخالقین

خدا را سجود و ثنی بر او درود که درین اوان بہشت توامان

در رد رسالہ عین الطب مؤلفہ

جناب حکیم سید معصوم علی صاحب اکبرآبادی حیاتہ نافعہ

عملو لیفوا مضحکیہ المسمیٰ بہ

کشاف العیون

مؤلفہ

سراج الادبا افصح الفصحا اکمل الکملا

رئیس المتکلمین حجۃ الاصولیین فاضل اللوذعی

صاحب تکشیف ارسطو نی مان جناب بہ الاخطاب حکیم محمد سلیم خان صاحب

مدظلہ العالی ممبر و سکرٹری سابق محکمہ عالیہ کونسل راج سوائی جے پور

در مطبع منشی نولکشور واقع لکھنؤ طبع گردید

تقریظ رنگین کلک جواہر سلک سید مستند فاضل معتمد ناظم وحید بے مثال
ناثر فرید بے ہمال ادیب عدیم العدیل و بے نظیر فقید البدیل مسلّم العلماء و
مقدم الفضلا الحبر الملی اللوذعی الالمعی جناب مولوی سید آغا حسین
صانہ اللہ عن الشر والشین رئیس میمن سادات ضلع بجنور و پروفیسر
سپرنٹنڈنٹ صیغہ عربی و فارسی مہاراجہ کالج جیپور حرسہا اللہ عن الفتور

بسم اللہ الرحمن الرحیم

نحمدک و نشکرک و نعبدک و نستعین . یا من خلقنی فهو یهدین
حمد تو میکنیم و شکر تو میکنیم و عبادت تو مینمائیم و مدد میخواهیم ای آنکه پیدا کرد مرا پس او راه مینماید مرا
والذی هو یطعمنی ویسقین . واذا مرضت فهو یشفین . والذی
و آنکه او [illegible] و سیراب میکند مرا و وقتیکه بیمار میشوم پس او شفا میبخشد مرا و آنکه
یمیتنی ثم یحیین . والذی اطمع ان یغفر لی خطیئتی یوم الدین .
میمیراند مرا پس زنده میکند مرا و آنکه طمع میدارم اینکه عفو کند خطای مرا بروز قیامت
ونصلی ونسلم علی فص خاتم الرسالة و ختام النبیین . وآله الطاهرین
و درود و سلام میفرستیم بر نگینهٔ انگشتری رسالت و خاتم الانبیا و بر اولاد او که پاک
الطیبین . واصحابه الراشدین . الذین هزموا جنود المشرکین .
پاکیزه هستند و بر اصحاب او که پسندیده اند و آنکه لشکرهای مشرکین را منهزم ساختند

ورفعوا بنود الدین، وسلکوا مسالک الیقین، وعبدوا ربّھم
واعلام دین را برافراشتند وطرق یقین را سلوک داشتند وعبادت پروردگار خویش را
حتّٰی یاتیھم الیقین، وبعدُ فقد قرّ ناظری، وطرب خاطری
تا دم والپسین نگذاشتند وبعد پس بتحقیق خنک گشت چشم من وفرحناک شد دل من
بمطالعۃ العجالۃ النافعۃ السدیدۃ، والرسالۃ الرابعۃ
از مطالعۂ عجالۂ نافعۂ استوار ورسالۂ خوش آینده و
المفیدۃ، مخزن انواع الفنون، المسمّاۃ بکشّاف العیون،
مفیده خزانۂ اقسام فنون موسوم بکشّاف العیون
الّتی اودع فیھا المصنّف کثیرًا من المضامین والاسرار، من
که ودیعت نهاد دران مصنّف بسیاری از مضامین واسرار از
نتائج طبعہ الوقّاد، وذھنہ النقّاد، الّتی عقمت عن
نتائج طبع روشن وذهن رسای او که قاصر اند از زائیدن
مثالھا ارحام ابکار اذھان الاطبّاء الکبار، وعجزت عن
امثال آنها رحمهای دوشیزگان اذهان طبیبان بزرگ وعاجز اند از
اندادھا اقلام افکار العلماء الفخّار، وخلت عنھا بطون
نظائر آنها اقلام فکرهای علمای سترگ وخالی هستند از آنها

کشّاف العیون

۱۹۲۶

الدّفاتر ومتون الاسفار، وآجری فیها من بحار افاداته

دفاتر و کتب و جاری کرد مصنّف در آن از دریاهای افادات خود

الانهار، سائغ شرابها للمتحیّرین فی قفار الشکوك والافکار،

انهار را که خوشگوار است آب آنها از برای حیرت زدگان بیابانهای شکوک و افکار،

فتشممتُ من بساتین مضامینها الرّیاحین والازهار،

پس بوئیدم از بستانهای مضامینش گلها و شکوفه ها را

والفیتُها اعرف من نسیم الاسحار، والطف من سجع الهزار

و یافتم آنها را خوشبوتر از نسیم صبحگاهان و لطیف تر از نغمهٔ بلبل

علی غصون الاشجار، وجنیتُ من اشجار اسطارها

بر شاخهای درختان و برچیدیم از درختان سطورش

یانع الاثمار، وجدتُ الفاظها کقطعات الجواهر الزّاهرة

میوه های رسیده و یافتم الفاظش را مانند پاره های جواهر روشن و بیبها

ونقاطها کالنّجوم الباهرة، ودوائرها کالاهلّة السّائرة،

و نقاطش را مانند ستارگان پرضیا، و دوائرش را مانند ماه های نو

سوادها ضیاء للابصار، ومدادها من النّضار، وکحل

سوادش ضیاء بر بصر و مدادش از آب زر و توتیائی

لعیون النظار

چشمهای اہل نظر

الکاتبه

از کاتب حروف

کتاب فیه تنویر العیون

کتابی است که باعث نور چشمها ست

العلم الطب کشاف العیون

و از برای علم طب کشاینده چشمها

کتاب فیه اصلاح ورد

کتابی است که در آن اصلاح ورد است

علی اوهام من هو ذو فنون

بر وہمهای کسیکه صاحب فنون است

قصیر اللفظ مجموع المعانی

الفاظش قصیر اند و معانیش کثیر

متاین متنه بین المتون

و آن متنیست متین در میان متنها

کیف لا و هو من رواشح اقلام الحبر العلام والبحر القمقام

وچرا این صفات متصف نباشد که آن کتاب چکیده خامه آن علامه روزگار و دریای ذخار است

الراقمه

از راقم عبارت

تجری بحور العلم من ابوابه

جاری می شوند دریاهای علوم از ابوابش

ولتسیل عین الطب من میزابه

و روان می شود چشمه طب از ناودانش

لوکان اذذاک ابن سینا عائشا | لاطاعه لوعدّ من طلّابه
اگر درین ہنگام شیخ بوعلی بن سینا زندہ بودی | البتہ غاشیہ اطاعت بردوش نہادی اگر مصنف او را از طلاب

الطبیب الحاذق، والنطاسی الباذق، اللوذعی الفیّاض، والالمعی
طبیب حاذق و حکیم کامل زیرک فیّاض و دانائی

النبّاض، الصائب سہام تشخیصہ علی الاغراض، فی علاج الامراض،
نباض آنکہ تشخیصش در علاج امراض تیر بہ ہدف است

والذی خلقہ للمریض الغریب زادٌ، اذا طال مرضہ و زاد،
و آنکہ خُلقش برای مریض غریب الوطن توشہ ایست وقتیکہ مرضش طول گیرد و زیادہ گردد

الشفاء ثمرۃٌ من ریاض فوائدہ، والبرء سقاءٌ من حیاض عوائدہ،
شفا ثمرہ ایست از باغہای فوائد او وصحت مشکیزہ ایست از حوضہای منافع او

لکاتبہ

از کاتب تقریظ

طبیبٌ صاحب الذہن السلیم | وذو الرأی الرصین المستقیم
طبیبی است صاحب ذہن سلیم | و صاحب عقل استوار و مستقیم
لمسولاتہ اثرٌ سریعٌ | کتریاق یؤثر فی السلیم
معمولات او چنان سریع الاثر اند | کہ گویا حکم اثر تریاق در مار گزیدہ دارند

يعالج اجنبيا كالحميم	عميم خلقه بين المراضى
كه بمعالجه بيگانگان مثل خويشان مى پردازد	خلقش وبه بيماران چنان عام است

رفيع الشان، منيع المكان بليغ البيان، فسيح التبيان،
رفيع الشان مستحكم مكان بليغ بيان وسيع تبيان

فصيح اللسان، مسيح الزمان، اعنى الحكيم محمد سليم خان،
فصيح زبان مسيح زمان يعنى حكيم محمد سليم خان صاحب

صين عن طوارق الحدثان، لعمري انه اجاد، فيما افاد، و
نگاه داشته شود از حوادث روزگار قسم بجان خود كه مصنف بخير يكه افاده فرموده بيع

سلك فيه مسالك السداد، ونهج مناهج الرشاد، وميز الخاثر عن
طريق استوار وراه هاى رشد اختيار نموده وتميز داد سكه را از

الزباد، والصلاح عن الفساد، وفصل السمين عن الغث، والجديد
كف شير وصلاح را از فساد وجدا كرد فربه را از لاغر ونو را

عن الرث، وفرق بين القشر واللباب، والخطاء والصواب، مراعيا
از كهن وفرق كرد درميان پوست ومغز وخطاء وصواب وحال اينكه رعايت

للتهذيب والآداب، غير متنابز بالالقاب، بل سعى فى ازالة
تهذيب وآداب را فرو نگذاشته ومعترض را بالقاب نالائم نخوانده بلكه سعى كرد در زايل كردن

ماخطر ببال القادح من الوساوس والایہام، وازاحۃ ماختلج
چیزیکہ در دل قادح یعنی صاحب بعین القلب از وسوسہا وایہام خطور یافتہ و در رفع کردن چیزیکہ
فی صدر المعترض من الشکوک والاوہام بقول لیّن، وکلام
در سینۂ معترض از شکوک واوہام خلیدہ بقولِ نرم وکلام
بیّن، غیر جاعل لہ غرضًا لسہام الملام، لانّ طعن اللسان، اشدّ
ظاہر ومعترض را ہدف تیرہائے ملامت ناساختہ زیراکہ طعنِ زبان شدید تراست
من طعن السنان، وجرح الکلام لایندمل ولایلتام ولکل مقال
از طعنِ سنان وزخم کلام قابل اندمال ولائق التیام نیست وہر سخن موقع
محلٌ ومقام، ولاادری ماحثّ القادح علیٰ طبع تلک الخدشات
وہر نکتہ مقامی دارد ونمیدانم کہ چہ چیز برانگیخت قادح را بر طبع کردن چنین اعتراضات
الرکیکۃ واشاعتہا، مع الامن من شناعتہا، ولااعلم ماحملہ
واہیہ وشایع کردن آنہا ومحفوظ ماندن از نتیجۂ زشت آنہا ونمی دانم کہ چہ چیز برداشت
علیٰ فظاظۃ البیان، ولغط اللسان، ویالیت شعری ای شئ اغراہ
او را بر درشتی بیان وسختی زبان وکاش دانستمی کہ چہ چیز آمادہ کرد او را
علی الغلظۃ واللدد، فی بیان ماتخالج لہٗ فی الخلد، فی کلام من ہو للناس
بر درشتی وخصومت در بیان کردن چیزیکہ در دلش خلیدہ بود در کلام کسیکہ ہمہ خلائق برو

مُعتقد، وفی الطب مستند، ولقصرة کالعمد، وللارضة کالوتد، اهکذا دا

اعتقاد دارند و اورا در علم طب مستند شمارند و برای کاخ طب مثل رکن انگارند و برای زمین طب چون وتد دانند

التحاریر فی التحاریر والتقاریر، والاضابیر والطوامیر، کلا ولکن الوفاق لمقد العد

دانایان در تحریرات و تقریرات و دفاتر و کتب ایشان نبذ ولکن از اتفاق در آفاق

من الآفاق وسد مسده النفاق، وقام مقامه الشقاق،

اثری نماند و نفاق و شقاق بجایش گرفته -

وهذا ما دعا منی مطاع

واین چیزیست که مطاع من بآن اشارت فرموده بود

جری قلمی به مع قصر باعی

جاری شد قلم من بآن باوجود کوتاهی فضل و کرم من

وها انا عبده آغا حسین

و منم عبد حقیر آغا حسین

حماه الله عن کید الرعاع

نگاه دارد او را خدا از مکر فرومایگان

وقاه الله عن شر الاعادی

و محفوظ دارد او را خدا از شر دشمنان

فانهم له مثل السباع

پس بدرستیکه ایشان برایش مثل درندگان اند

وکلهم یهر کمثل کلب

و هر یکی از آنها مثل سگ بانگ میزند

ویلسع کالعقارب والافاعی

و چون کژدم و مار نیشش زنان می کشد

اداریهم برفق ثم حلم

مدارا میکنم ایشان را برفق و تحمل

ولکن لا سبیل للطباع

ولکن چه کرده آید که در امور طبعی تغیری راه نیابد

فتبارک اللہ احسن الخالقین

خدا را سجود و نبی را درود که درین اوان میمنت توامان

درر در رسالۂ عین الطب مؤلفہ

جناب حکیم سید معصوم علی صاحب اکبرآبادی عجالۂ نافعہ

مملو بغوامض حکمیہ المسمیٰ بہ

کشاف العیون

مؤلفہ

سراج الادبا افصح الفصحا اکمل الکملا

رئیس المتکلمین والاصولیین فاضل اللوذعی

صاحب تکشیف ارسطوئی زمان جناب الاخطاب حکیم محمد سلیم خان صاحب

مدظلہ العالی ممبر و سکرٹری سابق محکمۂ عالیہ کونسل راج سوائی جے پور

در مطبع منشی نولکشور واقع لکھنؤ طبع گردید

سُبحانک لا علم لنا الا ما علمتنا انک انت العلیم الحکیم

یا مفتح الابواب و یا کافی المهمات

بسم الله الرحمن الرحیم

تبارک الله تعالی احسن الخالقین ۝ الذی خلق الآدم من جوهر التراب وخرج مادة الانسان من الترائب والاصلاب ۝ ویقول الم یک نطفة من منی یمنی ثم کان علقة فخلق فسوی فجعل منه الزوجین الذکر والانثی وشرف بعضا منهما بنعمة الایمان والهدی فالحمد لله

رَبِّ الْعَالَمِیْنَ ۝ وَنُسَبِّحُ وَنَشْکُرُ لِلّٰہِ الَّذِیْ جَعَلَنَا
مِنَ الْمُسْلِمِیْنَ وَمِنَ الْاُمَّۃِ غُرِّ الْمُحَجَّلِیْنَ رَبَّنَا احْشُرْنِیْ
فِیْ زُمْرَۃِ مُحَمَّدِنِ الْمُصْطَفٰی شَفِیْعِ الْمُذْنِبِیْنَ ۝ اَللّٰھُمَّ
صَلِّ وَسَلِّمْ عَلٰی مُحَمَّدٍ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم وَاٰلِہٖ وَاَصْحَابِہٖ وَاَزْوَاجِہٖ
وَذُرِّیَّاتِہٖ اَجْمَعِیْنَ ۝ وَعَلٰی جَمِیْعِ الْاَنْبِیَاءِ وَالْمُرْسَلِیْنَ
وَالْمَلٰٓئِکَۃِ الْمُقَرَّبِیْنَ ۝ وَعَلٰی عِبَادِ اللّٰہِ الصّٰلِحِیْنَ
اِلٰی یَوْمِ الدِّیْنِ ۝ بِرَحْمَتِکَ یَا اَرْحَمَ الرّٰحِمِیْنَ
ای زبان شکستہ محمد سلیم خستہ پارینہ برنہاد است و
دیرینہ بربست کہ سخنگوئی چون بگفت وگفتار آید سخن نیوش
بذوق ہمکلامی نیز لب کشاید از ان دلنشین گشت وبخاطر گذشت
کہ بہ عین الطب صحیفہ کہ حکیم معصوم علی صاحب اکبرآبادی
با یرادے چند بر ضیاء الابصار فی حد الباہ نگاشتہ اند
پر نشکا ند بپاسخ سخنے ہمت برگمارم و آنچہ بہ نہانخانہ دل است
بدبیرانہ بہرروش از خامہ بورق نامہ آشکارا سپارم
اما ناموس سخنورے نپسندیدم وگرد آرایش بیان نگردیدم

دانستم و بذیرفتم مصرعہ کہ این شیوہ ختم است بر دیگران
مبنی بر آن زبانم بآہنگ گذارش نکات انیقہ و کلکم برنگ نگارش
معانی دقیقہ میگراید و نقش طرازیدہ خود را نام کشّاف العیون میگزارد
فَنَبْتَدِئُ وَنَسْتَعِینُ بِهٖ وَمَا تَوْفِیْقِیْ اِلَّا بِاللّٰهِ الْعَلِیِّ
الْعَظِیْمِ اُنْظُرْ اِلٰی مَا قَالَ وَلَا تَنْظُرْ اِلٰی مَنْ قَالَ

اَلْمُقَدَّمَةُ فِی الْاِعْلَانِ وَالْاِظْهَارِ

نظام این رسالہ بآن اسلوب بودہ کہ ہرجا اوّل عبارت
عین الطب مع قول ضیاء الابصار فی حد الباہ کہ بر آن حکیم
معصوم علی صاحب معترض بودہ اند ونقض فرمودہ بر سر
ہر باسخ نقل یافتہ و سپس بذیلِ لفظ الجواب راقم بتحریر جوابش
پرداختہ غایت تصریح آنکہ ہرجا بذیل سُرخی عبارت عین الطب
است تحت لفظ قال عبارت ضیاء الابصار است و تحت لفظ
اقول عبارت و قول حکیم معصوم علی صاحب است و بذیل
سُرخی الجواب تا پایانش قول راقم است و در ضمنش ہرجا کہ لفظ
قولہ می آید اشارت می بود بقول حکیم معصوم علی صاحب

کشّاف العیون

المنار الاعلی قد دار دوائر
ازنال مبنی طرز و روش
المقدمۃ ...ترجمہ
این مقدمہ است در بیان و اطلاع
اشارات ...جوابہا
ملاحظہ ...

و بر سر ردّ اعتراض کہ جواب از احقر النّاس می باشد لفظ
فاقول آوردہ می شود تا از اقول کہ در عبارت عین الطّب
است از زیادت **فا** فرقی بماند و لفظ معترض یا معترض
صاحب ہر جا کہ آوردہ ام مراد از حکیم معصوم علی صاحب است

عبارت عین الطّب

قال باب اوّل از مقالہ اوّل **اقول** اوّل بسم اللہ غلط مؤلف
بعنوان کتاب ترتیب ابواب و فصول برای تفہیم خود نمودہ
بقول شخصے المعنی فی بطن الشّاعر یعنی ہیچ جا ذکرے از بحث
ماحضر فے الذّہن برای فائدۂ طلّاب کہ عادت مؤلّفین بر آن
جاری است نمودہ و حاشیہ بر آن نوشتہ کہ ہر جا اشارتے
از باب اوّل و از مقالہ اوّل و فصل اوّل از باب اوّل
باین نہج تا آخر کتاب بر عنوانش مذکور نیست بر آوردہ فقط

الجواب

قولہ اوّل بسم اللہ الخ **فاقول** با آیۂ مجید لفظ غلط آوردن
ہر چند کہ بغرض دیگر بود از آداب اسلام دور است **قولہ** مؤلّف

درعنوانِ کتاب ترتیب ابواب وفصول الخ **فاقول** اوّلاً آنکه
هر سخنگو منصبی دارد که بهر جایکه خواهد سخن راند در سخن گذاردن تبعیت
کسی بکسی ضروری نیست ثانیاً آنکه باب وفصل ومقاله وغیره
وغیره فقط از بهرِ آنست که سخنے از سخنے وبحثی از بحثی فرق وامتیاز و
جدائی یابد ازان لابدّ نبود که ماحصل آن اوّل گفته آید ثالثاً
آنکه معترض صاحب بحر لفظ فائدهٔ طلّاب بتصریح وجه اعتراض
نه پرداخته اند که به نیاوردن فهرس اجمالی به ناصیهٔ کتاب پس از دیباچه
چه ضرر متصوّر است ولابدّی بودنش از چیست ازان بحر المعنی فی
بطن الشّاعر چه گفته آید وبجوابش درصورت عدم تصریح چه نوشته آید
رابعاً آنکه معترض میفرماید چنانچه عادت مؤلّفین جاریست برای فائدهٔ طلّاب
الیٰ آخره ثبوتش معترض نیاورده که جمله مؤلّفین ومصنّفین را هنجار یکے
است چه حال آنست که همگین مصنّفین ومؤلّفین بر طرز واحد وبیک راه نرفته اند
بعضی مطلقاً باب وفصل وغیره را وداع داده اند وبلا باب وفصل وغیره سخن
رانده اند چنانچه صاحب کافیه وصاحب اسباب وعلامات وعلّامه
نجیب الدّین سمرقندی بلا نشاندهی باب وفصل وغیره هر یکی

ازین بزرگان تالیف خود را بپایان رسانیده و بعضی باب و فصل می‌نگارند
و فهرس مجموعی نیز و هر باب و فصل ماحصل بحث را نشان میدهند چنانچه
قول و خیال معترض است و بعضی باب و فصل می‌آرند و ماحصل بحث نیز
می‌نگارند الا فهرس اجمالی پس از حمد و نعت نیارند و نمیگویند که کتاب مشتمل بر چند
باب و باب محتوی بر چندین فصول است چنانچه صاحب طب الاکبر گویا
درین روش یعنی به نیاوردن فهرس مجموعی بذیل دیباچه جناب مؤلف
ضیاء الابصار همتای اوست و بعضے بجای باب و فصل لفظی دیگر آرند و
بحث بحث را جداگانه بذکر مخصوص نویسند اما شمار نکنند یعنی اول دوم
سوم نگویند و فهرس مجموعی بذیل دیباچه هم نیارند چنانچه امام الاطباء
شیخ علیه الرحمة در ارجوزه و بعضی فصل فصل جداگانه آرند و فهرس مجموعی
نویسند و از شمارش اطلاعی دهند ماحصل بحث را بذیل لفظ فصل ننویسند
یعنی نمیگویند که این فصل در فلان بحث است چنانچه در فصول بقراطی
و رسالهٔ اجرام علویه للامام الاطباء و رسالهٔ قوی و ادراکاتها ایضا
للامام الاطباء که هر فصل از لفظ ماحصل خود عاریست گویا که در نیاوردن
ماحصل فصول و ابواب جناب صاحب ضیاء الابصار بتبعیت امام

بوده اند و بعضی بجای مقاله لفظی دیگر آرند چون مقامه و نگویند که کتاب مشتمل بچندین مقامه باشد و هر مقامه را بنامی نام زد کنند امّا بجز نام مقامه از ما حصل بحث اطلاعی ندهند چنانچه در مقامات حریری **بالجملہ** طریقهٔ ترتیب جملهٔ مصنّفین و طرز بیان بسبیل واحد نبوده نمیدانم که اعتراض از چه روست

عبارت عین الطّب

قال فصل دوم از باب اوّل امّا مخفی و محتجب نماند که علم عیّاشی علمیست مشکلتر که از ابتدای تکوّن الی الآن دانندهٔ این بسمع نرسیده و نه کلامی کتب که متمسّک الیه این فن باشد بنظر گذشته بناءً علیه متیقّن شد که بسبب اشکال کدام کس پیرامون این نگردیده و اگر گفته آید که بباعث زبونی کسی گرد این نگردیده دور از صواب بنماید چرا که این متعلق بل جزوی از اجزای علم ابدان است و علم ابدان علمیست بس شریف که پیشوای دین متین ماهر علم ادیان ترجیح داده و فرموده العلم علمان علم الابدان و علم الادیان و شرافت جزو شریف بشرافت ظاهر **اقول** بی شبهه علم عیّاشی از ابتدای عالم الی الآن موهوم بود و همچو عنقا وجود خارجی نمیداشت مؤلّف بسبب کمال لیاقت و اجتهاد این علم مجهول و موهوم

کشاف الحجاب

را ایجاد نموده ع جزاک الله فی الدارین خیرا ع این کار از تو آید و
مردان چنین کنند و حاشیه بر آن افزوده که علم زبون عیاشی را از علم
شریف طب همچو طلا با مس آمیخته اگرچه صنعت غش در دهلی مشهور
بود مگر غش علمی بعلمی اینهم خالی از اجتهاد و جدت نیست نمود و اثباتش
خواه مخواه لاحول ولا قوة الا بالله از حدیث نبوی که آنرا
از بدعت سیئه باید گفت فرموده

الجواب

درینجا معترض صاحب مصداق قول خود المعنی فی بطن الشاعر
گشته اند چه میرهن نیست که بلفظ عیاشی ظن چیست که او را جزو طب
نمیدانند و بطعن منسوب میکنند از گرامی عبارت عاین الطب وجه بدظنی و
دلیل دعوی چون عیان نیست می پندارم که مغالطه باد و سبب خواهد بود
یکی آنکه انچه در تمهید جناب مؤلف ضیاء الابصار دو جا لفظ زبونی
آورده اند این لفظ شاید باعث مغالطه گردیده که معنی لفظ زبون
رفت و بد معترض تصور دیده است از آن قبیح و بد تعبیر میکند چنانچه از عبارت

عین الطب مترشح میشود که لاحول گفتن و لفظ غش آوردن دلالت بر زشتی و بدی میکند و حال آنکه صاحب ضیاء الابصار لفظ زبون بمعنی بیچاره و ضعیف نوشته اند زیرا که در لغت زبون را بمعنی بیچاره و ضعیف و خوار تصریح میکنند و آنچه زبون بمعنی زشت و بد مشهور بین الناس است باعتبار فارسی زبان غلط است که زبون بمعنی زشت و بد محاورهٔ ترکی هست چنانچه در غیاث گوید عبارته زبون بفتح اول مثل زن و بمعنی عاجز و ضعیف و خوار و بیچاره ۱۲ از برهان و در سراج نوشته که زبون بفتح اول و تحتانی بمعنی اسیر و ضعیف نیز آرند و در ترکی بمعنی بد و زشت دوم آنکه معترض صاحب شاید لفظ عیاشی را نظر بمحاورهٔ عوام الناس هند زناکاری تصور دیده اند که هندیان شخص زن دوست زناکار را عیاش خوانند و ظاهر است که گرامی مظنون دور از صواب خالی از مغالطه نیست زیرا که ضیاء الابصار فی حد الباه در پارسی زبان هست اندر چنین جایگاه محاورهٔ هند را در آن گنجایشی نیست و نیز چون لفظ علم عربی است و اضافتش باعتبار محاورهٔ هند با لفظ عیاشی راست نمی آید نمیدانم معترض صاحب چه درک فرموده اند الغیب عند الله

زبون بمعنی بیچاره و ضعیف یعنی زبونکی که از دو کس علوم و فنون قلیل الاعزاز و کم وقعت باشد ۱۲ منه

فلنرجع الی اصل اصطلاح المؤلف متعجب سیاوجنابہ مؤلف
ضیاء الابصار لفظ عیاشی باضافت سلم کہ آوردہ اند بمعنی خیر
دارد کہ لفظ عیاش اسم فاعل بالمبالغہ از مصدر عیش است کہ بمعنی زندگی
و زندگی کردن و چیزیکہ باو زندگی کنند کما قال صاحب القاموس
العیش الحیوۃ عاش یعیش عیشا و معاشا و معیشا و معیشۃ
و عیشۃ بالکسر و عیشوشۃ و اعاشۃ و عیشہ والطعام و مایعاش
بہ والخبز و فی البحر الجواھر عیش بالفتح و عیشہ بالکسر زندگانی
کردن و زیستن و ھکذا فی کتب اللغات و فارسیان بمعنی نشاط
ہم مستعمل دارند چنانچہ در بہار عجم گوید عیش بالفتح زندگانی کردن و
زندگانی و فارسیان بمعنی خوشی و نشاط بالفظ کردن و
نشاہ یدن استعمال نمایند و در شمس اللغات آوردہ کہ بسیار عیش کنندہ را
عیاش گویند چنانچہ از شیراز و ایران نژادان نیز بوضوح پیوستہ کہ در
محاورۂ اہل زبان عیاش شخصے را گویند کہ خوش گذران باشد و عام
است کہ خوش گذرانی بر اکل و شرب باشد یا در امور خانہ داری و معیشت
وغیرہ مثل خوش گذرانیدن با زنان و محاورۂ مذکور از محاورۂ عرب

هم نزدیک تر است چنانچه عرب عایش که صیغهٔ فاعل از عیش است
مرد خوش گذران را گویند كما قال صاحب القاموس
ورجل عايش له حالة حسنة وچون زندگی وخوش گذرانی بی اجرای
امور ستهٔ ضروریه باعتدال بر مجرای طبعی ممکن نبود وظاهر است
که جماع از امور نفسانیه واستفراغات معتاده است ولفظ عیش براو
صادق پس نظر بر عایات مذکوره علم مجامعت را جناب مؤلف
ضیاء الابصار بلفظ علم عیاشی آورده اند لِاَجْلِ الْمُنَاسِبَةِ
بَيْنَهُمَا وظاهر است که مجامعت بدی وزشتی ندارد که از هنگام تکوین
عالم سبب وبنای تولید وتناسل بوده است ودر خلقت اعضای
تناسل مردان وزنان همین حکمت سبب فیاض مستتر است وازینجا
است که در نصوص تاکید مناکحت وارد است واینهمه که گفته شد در حق
مجامعتی است که بسبیل نکاح وحلال باشد نه آنکه بسبیل زنا همچو
سیاهکاران نَعُوذُ بِاللهِ مِنْهَا پس نمیدانم که معترض صاحب
اگر عموماً لفظ مجامعت را زشت می پندارند وجهش چیست واگر نظر بحرام
گذاشته اند محلش چیست واگر بر صاحب ضیاء الابصار ظن فاسد دارند

ترجمه كما قال صاحب القاموس یعنی چنانچه گفته صاحب قاموس ومرد عایش است برای آن مرد حالت نیک است

ترجمه لاجل المناسبة بینهما یعنی برای مناسبت...

کشف اللغات

او هم گمان اینکه عیاشی ندارد که در کتاب مذکور از آغاز کلام سخن بر اعظائه مبنی

بر دال است کما دلّت علیه عبارته وتمهیده قوله علم زبون

عیاشی را بعلم شریف طب آمیخته الخ فاقول اوّلاً آنکه علم عیاشی

از علم مجامعت زشت نیست کما مرّ وصرّحنا ثانیاً آنکه اگرچه فرض

کنیم که علم عیاشی زشت است تاهم او خال ذکرش بطب ناسزاوار نبود

زیرا که انسان اشرف المخلوقات است و بدنش موضوع طب است

از آن اگرچه افضلیت و شرافت طب هویدا است اما نه آنقدر

شرافتی دارد چنانچه زعم سامی است و وجهش هویدا است که در مطولات

و کتب معتبره طب با وجود عدم ذکر مجامعت استعمال بحث شراب که

اُمّ الخبائث است بتوصیف و تعریف موجود است و خواص خمر بصراحت

مندرج و عموماً نجس و حرام قطعی بودن هر دو از نصوص ظاهر و بآن

اندازه مشهور است که از جهلای اسلام هم مخفی نیست و بآن باید زشت

است که ستودنش اگر بنیت مخصوص باشد بمعصیت می انجامد و از اینجا است که

بعض اطبای اهل اسلام ذکرش در تصانیف خود نمی آرند چنانچه حکیم

ارزانی مرحوم در مفرح القلوب قصداً ذکرش ترک کرده می نگارد

عبارته فائده طریقهٔ اطبا است که با تدبیر آب تدبیر شرب شراب یعنی خمر نیز
بیان میکنند کما لا یخفی و این درویش نظر بانکه وی قطعی الحرمت و
(چنانچه پوشیده نیست ۱۲)
نجس العین است و شارب او موردِ لعنت بلا شک و شبه و ذکر آن نشده فقط
ثالثاً آنکه علم عیاشی ای علم مجامعت لا ریب فیه جزوی از علم طب است
(شک نیست در آن ۱۲)
مغایرتی ندارد زیرا که فعل جماع متعلق بقوّهٔ شهوانی است و قوّهٔ شهوانی قوّتی
است از قوای بدن و همچنین قوای داخل با مور ستّهٔ ضروریه انسانی است و نیز
جماع از حرکات و استفراغات معتاده است و او هم از امور ستّهٔ ضروریه است
(عادت کرده شده ۱۲)
پس جزو بودن او از اجزای طب ثابت است رابعاً اندراج علم مجامعت
با علم طب و اختلاطش در آن جدلی و اجتهادی ندارد که اکثر از زمرهٔ اطبا در
تصنیف خود با قواعدش می نگارند و بحث مجامعت را داخل طب می شمارند
چنانچه صاحب خلاصة الحکمة جماع را باعتبار حرکت و سکون در بحث
حرکت و سکون می نگارد و میگوید عبارته و باید دانست که از جمله حرکات
بدنیّه و نفسانیه بردو جماع است زیرا که این را دخل در هر دو است
و ابی الحسن بن العبّاس المطبّب المجوسی در تالیف مبسوط و معتبر خود
کامل الصناعة الطّب تام بحث جماع می نگارد

وفی الباب السّادس والثلاثون فی فعل الجماع وما یفعل
فی البدن می گوید عبارتہ و بقراط وجالینوس واتباعهما یرون
انّ الجماع احد الاسباب الدّاخلة فی باب حفظ الصّحة انتهی بقدر
الحاجة قولہ انباتش الی آخرہ فاقول انچه معترض صاحب بر
العلم علمان الخ یقین حدیث او ردہ ومستخرج مسئلہ بدعت سیئہ
گشتہ اند چون بنایش خود نا استوار است سخن را استحکام از کجا آید
امّا برین مغالطہ ماجرائی بر معترض نمیگوییم کہ مجبور نیست طب علم
دگر است وعلم خبر علم دیگر اکثرے را از اطبّا اعتقاد فاسد بودہ است ومن
ہم وقتی قیاساً علی صدق الاطبّا بمغالطہ افتادہ ام و در دیباچہ
تکشیف الحکمۃ کہ نخستین رشحہ کلک من است راہ بغلط بردہ ام تفصیل
اجمال آنست کہ روزی بر العلم علمان علم الابدان وعلم الادیان
شک افتاد در صدد تحقیق شدم پس از تجسّس وتفحّص بوضوح پیوست کہ
العلم علمان الخ حدیث وضعی است چنانچہ در خلاصہ مذکور است
عبارتہ العلم علمان الخ وضعی لا اصل لہ ونیز قاضی محمد
بن علی بن محمّد الشّوکانی التیمی الصّنعانی کہ امام غیر مقلدین ست در

فوائد المجموعہ فی بیان احادیث الموضوعہ میگوید عبارتہ حدیث
العلم علمان علم الابدان وعلم الادیان قال الصغانی موضوع
متعجب شما ناوک بتحقیق چون بر قول اعتقاد حدیث کردن کہ
حدیث نبود سعصیت است از آن ہر کہ مایہ اسلامی دارد و بمغالطہ
کذائی بود حذر بر آن لابدی است ۔

اعلان

نزد ہر کسی کہ تشحیذ الحکمۃ باشد این قول را طبیبی راکہ از کلام
معجز بیانش العلم علمان علم الابدان وعلم الادیان طب را بر
علم منقول ومعقول فخاری پیدا است ۔ دران نزد اید وبجائش برنگارد ۔
طبیبی راکہ حکمت احکام معجز بیانش امراض آلام معاصی را النسخہ شفا است حکیمی کہ فقط

عبارت عین الطب

قال باب اول از مقالہ دوم اقول باب اول از مقالہ دوم ما حضر فی الذہن است

الجواب

بمصداق ہمان آتش در کاسہ غالبًا معترض صاحب را سہو متکلف گشتہ کہ
اعادۂ اعتراض مفید باشد چہ این ہمان ایراد است کہ در اولین قول گرامی

حدیث العلم علمان قال الصغانی موضوع

گذشت وجوابش ہم بپاسخ نخستین گفته شد بار دگر گفتن سزاوار نیست که تحصیل حاصل لاحاصل باشد۔

عبارت عین الطب

قال اما برارباب فطانت وبصر اصحاب بصیرت مخفی نخواہد بود که منشاء اصلی شهوت جماع قلب است ازانجاست که بے سلامتی قلب وبے وجود وساوس دنیوی وغیره مکروہات ہرگز حدوث مجامعت ممکن الوقوع نیست چرا نباشد که رئیس مطلق قرار داده اند **اقول** قطع نظر از عبارت مهمل وترکیب بے ربط خلاف جمهور اطبا ونیز برعکس مشاہده است چنانچه ما می بینیم اکثر صاحب خفقان را که مرض قلب است اولاد پیدا می شود وتولید اولاد بے جماع وجماع بے باه ممکن نیست ونیز در اکثر امراض خصوصًا در تپ آفت در قلب لازم است ہما تا اکثر باه پیدا میشود ونیز از قول مؤلف مسطور وجود باه بسبب وساوس دنیوی وغیره محال ثابت است اینهم خلاف مشاہده زیرا که کسے بنی آدم در خارج یافته نمیشود که خالی از وساوس بلکه از غم باشد بقول شاعر؎ درین دنیا کسے بے غم نباشد ۔ اگر باشد بنی آدم نباشد اگر چنین بودی کسے از نسل آدم اے الآن باقی نماندے۔

الجواب

قوله قطع نظر از عبارت مُهمل و ترکیب بے ربط الخ **فاقول** چون قول
معترض صراحت اہمال و بے ترکیبی ندارد بحر المعنٰی فی بطن الشاعر بہم
تصور یده آید و اعتراضی که از قبیل صناعت انشا بود بر کسانیکه در فن تالیف
میکنند چون مصروفیت باداء مطالب دارند سوئی آرائش عبارت نمیگرایند
واقع نمیشود **قوله** خلاف جمهور اطبّا و بر عکس مشاہده است الخ **فاقول**
اوّلًا باید دانست که چنانچه امزجه افراد انسانی باختلافات غیر متناہی است
ہمچنان کیفیت و کمیت اشیاء و افعال بحیثیت شئی شئے و فعل فعل
غیر متناہی است از آن بسبب بسط اقسام اختلافات کلام باعتبار قسم قسم جدا جدا
محال است ازین جهت اطبّا را دستور است که ہرگاه از مزاج انسان سخن برانند
نظر بشخص معتدل المزاج فرضی طبّی یا نظر بشخص صحیح المزاج میرانند و ہمچنان چون
بشئی من الاشیا یا بفعل من الافعال بحث میکنند باعتبار کیفیت حاق شئی
یا حاق فعل سخن میگویند از آن جناب مؤلف ضیاء الابصار از وقوع
مجامعت گفتن مدعا آن دارند که مجامعت چنانکه باید و چنانکه حق مجامعت
است بلا سلامتی قلب و بلا فارغ البالی ممکن نیست زیرا که چون در عدم

سلامتی قلب باه کامل نبود بکیفیت کما ینبغی چنانکه از کامل الباه مجامعت
کما حقه بوقوع می آید از شخص ضعیف الباه ممکن نمی بود چنانچه خود جناب
صاحب ضیاء الابصار بذیل فقره که معترض بر آن اعتراض آورده
بتصریحش میفرمایند عبارتهم و چرا نباشد که رئیس مطلق قرار داده اند الا
قلب بواسطهٔ روح شوقیه دماغی انجامش بخوبی میرسد ها چه از تجربه ثابت
که اکثر عزم قلبیه داعی بر مجامعت میگردد ولیسبب عدم رهبری شوقیه کما ینبغی
بوجود نمی آید و نیز عند عزم شوقیه بغیر خواهش قلب وجودش ممکن نباشد
چنانچه بر عاملان اینکار مخفی نیست پس حصول مجامعت کماهی بشرط تقدم
عزم قلبی و معاونت شوقیه منوط گردید فقط نمیدانم که باوجود این وضاحت
معترض چرا نمی فهمد که این قول - بلا سلامتی قلب و بلا فارغ البالے
مجامعت ممکن نیست - جای اعتراض نیست و بصورت کذائی اگر خواهی نخواهی
کسے معترض شود امر دیگر است بلکه اختیار دارد که بگوید که مجامعت دخول را
گویند و او از عنینین هم ممکن است که عنینین بوسیلهٔ انامل قدرت دخول
دارد مذاق اَلْمِزَاحُ فِی الْکَلَامِ کَالْمِلْحِ فِی الطَّعَامِ ظریفی که هنگام سوده نگاری
همزانوی من بود فرمود که انچه معترض می نگارد که اولاد بے جماع و جماع

بے باہ ممکن نیست این غلط است زیراکہ ممکن است کہ مجلوقے بوسیلۂ

انامل دخول کند و انزال گردد و حمل و اولاد پدید آید بلکہ می بینیم بعض مجلوقیان

را کہ رجولیت ندارند و صاحب اولاد اند و نیز ممکن است کہ زنے برہنہ

بجائے کہ منی مردے افتادہ باشد بنشیند و حرکتش او را جاذب نماید و حمل

بلا مجامعت صورت بندد چنانچہ صاحب خلاصۃ الحکمۃ حکایتی کند کہ

زنے با شوہر خود مقاربت نمودہ و بدان زودی و گرمی بحمّام بر زمین حمّام

نشستہ بسبب گرمی و رطوبت آن استرخا یافتہ منی از فرج آن برآمدہ و بر زمین

حمّام ریختہ و از آنجا آن زن برخاستہ و فی الفور این زن کہ بے شوہر بود بر آن

موضع نشست آن منی و فرج این منجذب گردید و حاملہ شد ثانیاً آنکہ

این قول معترض کہ می بینیم صاحب خفقان را کہ مرض قلب است اولاد

پیدا میشود و اولاد بے جماع و جماع بے باہ ممکن نیست پس مفہوم قول معترض

آنکہ در نقصان و بطلان باہ عدم سلامت قلب و امر وہمی را دخلی نیست و

این مقام تعجب است چہ معترض نمیداند کہ قوّت باہ بر سلامت اعضائی رئیسہ

موقوف است و قلب رئیس مطلق و منبع روح حیوانی است و ظہور قوّت باہ

مبنی بر قلب است زیرا کہ کیفیت انعوظ علی ما قالہ الحکماء آنست کہ قضیب

براتچہ کہ گفتند حکیمان ۱۲

جسمی است مرکب از گوشت اندک و عصب و اورده و شرائین بسیار و از
رباطها و عضلها و اصل وی رباطی است که از عظم عانه رسته و گوشت او غدد سست
و نازک و رباط او کثیر التجاویف و رگهای او فراخ تر است بنسبت بقدرش
و این همه بهر آنست که نعوظ حاصل شود و بعد از خلت روح و ریح و دم که
تجاویف رباط وی بریح ممتلی میشود و شرائین بروح و اورده بخون و سپیده
نماند که قوت برخاستن وی از دل است و حس وی از عصب نخاعی که
از فقار عجز بر آمده و اصل آن از دماغ است و غذا از جگر آید و شهوت
مباشرت بمشارکت جگر و گرده ظهور نماید و صحت این امر موقوف بر
صحت اعضاء رئیسه است و اصل همه دل است پس چون بنای نعوظ
بروح مبنی است ظاهر است که بے سلامت قلب و صحتش ظهور باه کما ینبغی
غیر ممکن است زیرا که در حالت فتور قلب میلان و سیرورت روح سوی
آلات تناسل کما ینبغی نخواهد بود و از فقدان سببی از اسباب باه که روح
است بالضرور نقصان یا بطلان باه صورت خواهد بست و همچنان از امور
وهمیه و غم و هم و غیره فتور در باه حادث میشود چه امور وهمیه و غم و هم از حرکات
نفسانی است و حرکت نفسانی بحرکت خون و روح تابع میباشد پس چون روح و خون

که بنای باه مبنی بر اوست چنانچه در سبب تصریح نموده بالا گفته شد و غم و غیره بجهت
انصراف طبیعت تابع حرکت نفسانی بوده بطرف دیگر میل میکند سوی آلات
تناسل منگیر اید از آن در هجوم افراط غموم و غیره تکمیل باه صورت نمی بندد
و نقصان یا بطلان می پذیرد و چون چنانست اعتراض معترض واقع نمیشود
بلکه مفهوم اعتراض بر قصر نظر معترض دلالت میکند اگر نظر معترض بر کتب قوم
مستولی بودی بر او متعجب نماندی که امور نفسانی خیال و غیره را در امر باه
دخل عظیم است کما قال فاضل کرمانی فی شرح الاسباب عبارته و سماع
احادیث ذلک والنظر الی تسافد الحیوانات فیتذکر النفس امر الجماع
ویتحرک الی الاعضاء التی هی الالة مع الدم والروح والحرارة الغریزیة
فتحرکها وتشغلها فی تولید المنی وتهیج المولد لامنه فیحصل الانعاظ
ویتم امر الجماع کما یتحرک الی العین عند تخیل الصور الجمیلة لانها سفیرها
والتها فی ادراک هذه الصورة ولذلک یظهر فیها عند ذلک تغیر ما و
کذا یتحرک الی اللسان عند تخیل الطعوم اللذیذة ولذلک یمتلی الفم
من الماء عند ذلک لانحدار الرطوبات التی هناک وذوبانها لتوجه الحرارة
الیه وذلک لان التخیلات النفسانیة وقد تکون سببا لحدوث الحوادث

البدنیّة کما ثبت فی القواعد الحکمیة ثانیاً آنکه چنانچه از دلیل عقلی مذکور
شد که از ضعف قلب و توہمات طبعی و از انصراف طبع بسوی مکروہات دنیوی
وغیرہ ضعف باہ لاحق حال میگردد و بہر دو صورت مجامعت کما ینبغی بوقوع
نمی آید ہمچنان صراحتاً از اقوال ارباب قوم ہم بثبوت میرسد چنانچہ
علامہ فخر الدین محمد بن علی بن ابی نصر النیشاپوری در سیاقش میگوید
عبارتہ النوع الثانی عشر الحادث عن ضعف القلب امّا الحرارة
او البرودة وعلاماتہ علامات ضعف القلب والخفقان
وغلبة العطش وقلّة شہوة الجماع وقلّة النشاط وبطوء
انتشار القضیب وضعفہ وقلّة الالتذاذ بالجماع ویمنع منہ
الخوف والحیاء والفکر انتہی بقدر الحاجة وفاضل
کرمانی در شرح اسباب میفرماید عبارتہ وامّا الرای النفسی
کالزہد والتقشف فاذا استقرّ ذلک فی النّفس لم یرغب فی
المجامعة واعرضت القوای الشہوانیّة عنہا ولم تتحرّک الآلة
او بغض المجامع وتنفّر الطبیعة عنہا فلا ترغب فی المباشرة معہا
ولا تتحرّک القوّة والآلة او احتشامہ فینقبض النفس و یستحیی

عن الاستكشاف والمباشرة الفاحشة اوسبوق استشعار الى
القلب من ان لا ينتشر منه القضيب فلا يرغب النفس فى المجامعة
حذرا من الخجالة والشنعة عند المزاولة بسبب عدم القدرة
والاسترخاء الآلة خصوصا اذا اتفق ذلك اى عدم الانتشار عند
المباشرة وقتا ما اتفاقا فكلما وقعت المعاودة الى المجامعة
مرة اخرى تمثل ذلك اى عدم الانتشار فى الوهم واعتقد
جزما بانه لا يتاتى منه فى هذا الوقت كما فى الماضى وارتسخ
ذلك فى النفس حتى ذهبت الشهوة والحركة بالكلية وربما
تعاضد فى ذلك امر اخر وهمى ايضا وهو ان يعتقد انه قد
سحر وذهبت رجوليته وقدرته على الجماع بسبب السحر انتهى
بقدر الحاجة وهمچنان امام الاطبا در قانون مى فرمايد
عبارته ويعوق امور وهمية مثل بغض المجامع واحتشامه
اوسبوق استشعاره الى القلب لضعف عن الجماع وعجز و
خصوصا اذا اتفق ذلك وقتا ما اتفاقا وكلما وقعت المعاودة
تمثل ذلك فى الوهم انتهى بقدر الحاجة وهكذا فى كتب الاخرى

قوله ونیز از قول مؤلف سطور الخ فاقول اوّلاً آنکه از قول
فاضل کرمانی و اعاصم الاطبا که در قول سابق نقل کرده شد ظاهر
است که از توهمات و مکروهات دنیوی وقوع مجامعت غیر ممکن میباشد
ثانیاً آنکه انچه صاحب ضیاء الابصار از وساوس گفته اند
عبارت از وآنست که هنگام کثرت وساوس و غلبه ضیق حال بآن
اندازه که طبیعت را از جادهٔ خود دیگر داند مجامعت بباعث اشتغال
طبع بسوی دیگر ممکن نیست پس اندرین صورت انچنین بستگی علایق چنانچه
ظن معترض صاحب است وجه اعتراض نمی شود ثالثاً انچه قول
شاعر را معترض صاحب بدلیل آورده اند بزمرهٔ اهل فنون و علوم
تا از سقم پاک نبود بیتی یا شعری مرتبه پسندیدگی نیابد خصوصاً انچنین شعر
که تا هم قایل مجهول او به پردهٔ اخفا هست و نیز بیت بپایهٔ فصاحت ارجمندی
ندارد زیراکه درین دنیا این بیکاره زیاده است که جز عالم هستی
دنیای دیگر نیست پس لفظ این که آورده ند ضرور رتش چیست انچنین
زوایدات را سخن سنجان پاکیزه گفتار سخن نمیدانند

	عبارت عین الطب	

قال اگرچه تقاضای مقامی بترقیم تشریح انثیین داعی بود لکن بباعث
عدم وصول نشانش باوجود کوشش وسعی مالاکلام از تحریر تشریحش
باز ماند اقول کلام مؤلف شاید بخیال شطرنج که آنرا از سینۂ ضروریه می انگارند
درحالت کیف اجتهاد واقع گردیده والا نه عدم وصول نشانش کما ینبغی
باوجود کوشش وسعی مالاکلام چه معنی دارد عجب آمد که باوجود وجود انثیین هیچ
از تشریح تشریح انثیین که بمنزلۂ بدیهی و نه از قسم نظری واقع هست منحرف و تحیر

الجواب

قوله کلام مؤلف شاید بخیال شطرنج الخ فاقول اول آنکه گفتگوی
خارج البحث که طعن و تشنیع را ماند از آئین مناظره دور است از آن بسفیهانه
کردار نمی گرائیم اگر معترض صاحب را پهمان جوشش دگر در نهاد بود
بزانوی ادب نشستگان چرا آویختند که از بهر اینچنین عهده برآرے
بسیاری از مردم در کوه برزن ستپا بر لب دریای جمن میباشند دوم آنکه
چون در ضیاء الابصار ذکر خصیتین مردان و انثیین زنان یکجای است
و کلام مشترک میرود و بنسبت تشریح انثیین مردان در کتب تشریح انثیین
زنان اکثر مؤلفین مجملا نگاشته اند و تشریح انثیین مردان بتفصیلی که

مطلوب جناب مؤلف بود بطرز یکه وثوق واطمینان آرد بوصول
نه انجامید از آن بطرز مجمل انچه بوثوق پیوست در بیان می بحیز تحریر
در آورند پس بیخبری چه معنی دارد چنانچه همگین عبارت ضیاء الابصار
می نگارم که بصیرت افزاید و مفصلاً اطلاع دهد که اعتراض وارد نمیشود
عبارت ضیاء الابصار و اگرچه تقاضای مقامی بر ترقیم تشریح
انثیین داعی بود لیکن بباعث عدم وصول نشانش کما ینبغی با وجود
کوشش وسعی مالا کلام از تحریر تشریحش باز ماند الا مجملاً هرچه از حال
مجری واوعیه منی بثبوت پیوست بحوالهٔ آن در ذکر حالات منی پرداخت

سوم آنکه انچه معترض میفرماید که بمنزلهٔ بدیهی است نظری نیست
غایت مفهوم عبارت آنکه تشریح ساخت چنانچه فی زماننا اطبای انگلشیه
را دستور است معاینه ممکن بود جوابش هم بدیهی است و اظهر
من الشمس که اسلامی ارجمند ان را اتهن کرده و کرد از حکم ضرور
دست کوتاهی دارد شعر نه بحکم شرع آب خوردن خطاست
وگر خون بفتوی بریزی رواست

	عبارت عین الطب	

قال شیخ از جانب ارسطاطالیس ردّ حجّتهای جالینوس را بدلائل غیر صحیح
بمقام شفاء که حواله آن بجانب شیخ احتجاب می آمد بنظر گذشت از تحریر
تشریحش باز ماندم اقول چه خوش بازی بازی باریش با باهم
بازی مؤلف قول شیخ را بدلائل غیر صحیح منسوب می کند کدام دلیل
صحیح بر اثبات قولِ خود آورده گویم ولی ندانم دعوی بلا دلیل
پیش نازک خیالان ذلیل شاید صاحب ضیاء الابصار شفا از
هو الشّافی اخذ کرده والّا استعداد مجتهد صاحب تفهیم شفا هم
بر آن نظر کردن بر صاحب نظران ظاهر است ؎ تُف بِروے
فلک بروی خود است × بر بلندان سخن بروی خود است ×
سعدی بزرگش نخوانند اهلِ خرد × که نام بزرگان بزشتی برد ×

الجواب

اوّلاً آنکه از هو الشّافی انچه لفظ شفا اخذ کرده معترض میفرماید
انچه میفرماید این از آداب اسلامی بعید است چه هو الشّافی از اسمای
صفات باریتعالی است - ثانیاً آنکه درین مقام طبیعت گرامی
خلاف داب مناظره باهنگ دیگر گرائیده بجز این چه گفته آید شعر

دریادلان چو آب گهر آرمیده اند	چینین به چنین جنبش هر خس نمی رسد

ثالثاً آنکه کتاب شفا در تعلیم و تعلّم داخل است ادراک
مضامینش از جبلهٔ قوّت درک مردم زاد بیرون نیست سامی
گمان بر عدم فهمیدنش نمی دانم که از چیست. رابعاً به تصحیح یا
توجیه در مسئلهٔ معقول خلاف اساتذهٔ کرام چیزی گفتن یا
پذیرفتن نکوهیده نبود بلکه نکوئیده باشد زیرا که اگر نظر بفخر تقدّم
متقدّمین باب گفت و گفتار بسته ماندی دقائق و نکات علوم کهی
بوضوح نه پیوستی و این ارجمندی کشف اسرار که نصیب علوم
است دست ندادی چه نمی بینی که در معقول هم چنین شاگردان
به همین اوستادان خلافی ورزیده اند و اختلاف مایهٔ تحسین و
آفرین گشته از ینجاست که خطای اجتهادی مطاع اجر و ثواب
بوده است خامساً آنچه معترض آورده که کدامی دلیل
صحیح بر اثبات قول خود نیاورده از ین بسط نگاه گرامی
معترض بر کتب متداولهٔ طبّیه و حکمیّه معلوم که گرامی حافظه
از وجود مسئلهٔ معروف عاری است چه نمیدانند که از وقت

جالینوس تا این ہنگام مسئلہ مذکور مبحوث ہمگین اطبا و حکما بود و جز اشارتی
که دانشمند و شناسنده بمدعا پی برد دلیل و صراحتی لابدی نیست و نیز آنکه
چون دلائل جالینوس خود قوی و صحیح است بر آن صاحب ضیاء الابصار
اختصار ورزیده و اشارتہ بآن در آخرین سطر صفحہ ۸۷ فرمودند پس دعوی
بے دلیل چه معنی دارد و مبرہن باد که اکثر اطبا تابع جالینوس بودہ اند حتی
که امام الاطبا شیخ علیه الرحمۃ نیز در قانون آنچه فرمودہ از آن وجود منی
زن مستنبط می گردد کما قوله فنقول لما كان المبدء الاول
لتكون ابداننا شيئين احدهما المنى من الرجل والاصح من امرأة
انه قائم مقام الفاعل والثانى منى المرأة ودم الطمث والاصح
من امرأة انه قائم مقام المادة الخ و در شرح این قول فاضل
گیلانی گوید عبارته وذهب المعلم الاول الى انه ليس للمرأة
منى والشيخ تبعه فى الشفاء وناقض كلام جالينوس فى قوله بان
للمرأة منيا مناقضة بالغة وقال فى هذا الكتاب فى مواضع شتى
لوجود المنى للمرأة ولعله مماشاة مع الاطباء سا و سا آنکه
معترض صاحب میسر باشد که بدلائل غیر صحیح منسوب می کند

کامل نگاها غیر صحیح بودن را دو وجه بوده یکی آنکه معتبرین اطبّا غیر صحیح
دانند چنانچه آملی در شرح قانون فرماید که قولش نگارش می یابد بزیارت
باد عبارت شرح آملی والمشهور من المعلّم الاوّل انّه لیس لها الّا
دمّ الطمث وشنّع علیه جالینوس بوجوه منها انّ الاولاد یشبّهون
بوالدیهم فلهما اصل ومبداء به تصیرون متشبهین بهما و
لیس ذلک دمّ الطمث لانّه غیر حاصل للاب فهو المنی فیکون
للمرأة ایضاً ومنها انّ اکثر الاعضاء المفردة منویة ومنی الذکر
لا یفی بتولید جمیعها لقلته وکثرتها فلا بدّ انّ تکون للمرأة منی
ومنها انّ النساء یحتلمن ویرین منیّاً ویتلذّذن به واجاب الشیخ
عن الاوّل فی الشفاء بما حاصله انّه لو کان سبب المشابهة ما ذکر
لکان مشابهة الولد للوالدین ثابتة دائماً والثّانی ظاهر البطلان
بل سبب المشابهة فضل المصورة علی قدر استحقاق المادّة فاذا
صادف مادّة قابلة لصورة ما اعطتها باذن خالقها صورة
مناسبة لاستعدادها فتارة تکون مستعدة لقبول صورة الاب
وتارة لقبول صورة الامّ وتارة لصورة اُخری وان سلّم انّ

سبب المشابهة من جهتهما معاً فلم لا يجوز ان يكون ذلك من جهة
الام دم الطمث كما انه من طرف الاب المني وعن الثاني بان ثلث الاعضاء
ليست جملتها من المني بل القدر الاقذر منها المني وباقيها من الدم وحينئذ
لم لا يعني مني الرجل بذلك وعن الثالث بان رطوبة التي يرينها ليست
منيًا بالحقيقة بل شبيهة به واما اللذة فلسبب دفع عنها للرحم ولذعها
له لانها كيف كانت لا بد ان يكون فيها لذع والعضو نفسه حساس ويظهر
من كلامه في الشفاء ان المعلم الاول يعترف بوجود رطوبة للمرأة يشبه
المني ويخالط المتكون والا لكانت خلقه الخصى للاناث ومجاريها
عبثًا وهي مغايرة لدم الطمث لانها تستلذ بسيلانها الى الرحم و
يتالم بجريان دم الطمث وتسميتها بالمني مجاز وقيل المني الحقيقي
يستجمع خمس صفات بياض اللون وحصول اللذة من خروجه
والتدفق وقوة العقد وكون رائحته شبيهة برائحة الطلع و
وجوب هذه الصفات له فبحث الحق ان المرأة لها مني لكن لا كمني
الرجل انتهى احقر الناس مى گويد چون مسئله هذا از زبان اطبا صحيح شده
قوم است زیاده تنقیح لابد می نیست همین قدر بس است که انچه خود

کشف العیون

اما امام الاطبا در آخر قول خود نقلاً از معلم اول میفرماید که اینقدر هست
که از دم طمث آب زن مغایر است چه اگر مغایر نبودی خلقت خصیتین
عبث بودی و از اخراجش زن لذت می یابد بخلاف دم طمث که از اخراجش
اذیتی می بیند از همین کلام پر ارباب شعور عدم صحت و ضعف قول معلم
اول مبرهن میگردد و نیز اگر منی زن از قسم دم طمث بودی پس چون
دم طمث فضله قابل الدفع است می بایستی که ضعفی که از اخراج منی لاحق
میگردد همچنین ضعف زن از اخراج منی خود شناختی والحال لیس کذلک
وحال و چنین نیست ۱۲
و نیز آنکه بدیهی و مسلم و ظاهر است که هر شیء از وجود و حاصل خود قوی می بود
و از قلت و فقدان و جدا شدنش ضعیف میباشد پس اگر منی زن قسمی از دم
طمث بودی بعد اخراج دم حیض کامل و قوی شدی بلکه غیر کامل ضعیف
بودی و بصورت کذائی حمل بعد طهر اکثر قرار نگرفتی والحال لیس کذلک چه
می بینیم که بعد از طهر اکثر حمل قرار میگیرد و اندرین باب نقار رحم را اگرچه
وجه دخلی هست اما قاطع مقصود نیست زیرا که چون ماده که منی است خود هم
ضعیف بود و فقط از نقار رحم چه حاصل آید چنانچه می بینی که معده اگرچه از فضول
غیر طبیعی پاک می باشد لیکن چون غذا می باکوله نفسه از صلاحیت معرا می بود

تولید صالح رومی تاید دوم وجه آنکه ارجمندی داران دولت اسلام

که مشتغل علوم منقول ومعقول پیشنهاد خاطر دارند قولی را که بتصحیح نصوص

خلاف نصوص دانند گو از حکیمی یا حکمای معتدین باشد آنرا نمی پسندند و

غیر صحیح چه بلکه مردود شناسند از آن شیخ که تابع معلم اول بوده وقولش

خلاف نصوص است غیر صحیح گفتنش عین ایمان است وقول جالینوس که مطابق

نصوص است بلاشبهه صحیح وحق یقین کرده می آید بالجمله از نصوص ثابت

است که در زن منی بودن مسلم است کما قوله تعالی جل جلاله وعظم

شانه عم نواله خُلِقَ مِن مَّاءٍ دَافِقٍ يَخْرُجُ مِن بَيْنِ الصُّلْبِ وَالتَّرَائِبِ وقال

فی تفسیره صاحب المدارک عبارته من بین الصلب الرجل و

ترائب المرأة وهی عظام الصدر حیث تکون قلادة انتهی بقدر حاجته

فاما الحدیث

روی فی مشکوة المصابیح وعن ام سلمة قالت قالت ام سلیم یا رسول

الله ان الله لا یستحیی من الحق فهل علی المرأة من غسل اذا احتلمت قال

نعم اذا رأت الماء فغطت ام سلمة وجهها وقالت یا رسول الله او تحتلم

المرأة قال نعم تربت یمینک فبم یشبهها ولدها متفق علیه وزاد

مُسْلِمٌ بِرِوَايَةِ اُمِّ سُلَيْمٍ اِنَّ مَاءَ الرَّجُلِ غَلِيْظٌ اَبْيَضُ وَمَاءَ الْمَرْأَةِ رَقِيْقٌ اَصْفَرُ فَمِنْ اَيِّهِمَا عَلَا اَوْ سَبَقَ يَكُوْنُ مِنْهُ الشَّبَهُ

عبارت عین الطب

قال گاہی از روی خلقت راستا وچپا اقول اللہ اللہ ماشاء اللہ قولہ راستا وچپا این معرب جدید است اگر الٹا وسیدھا گفتی الفہم نزدیکتر بودی۔

الجواب

یارب این چیست کہ اینقدر شورش در نہاد معترض رو داد کہ نوبت بالٹا وسیدھا افتاد غالبًا می پندارم کہ معترض نمیداند کہ در فارسی زبان الف کثیرہ معنی می آید وچنین معنی افادہ سیدہا نازک خیالا تو این از رشحہ قلم کاتب است عاقلان پیروی نقطہ نمی کنند ودر راستا وچپ الف افادہ معنی طرف میدہد یعنی بطرف راست وبطرف چپ واین در برپیہ نجار ارباب عجم است چنانچہ الف راستا وچپارا بوشبارک بہ آئین اکبری بمعنی طرف آوردہ است ودر آئین فرود آمدن اردو نگاشتہ عبارتہ ودرین میان بدوری صد گز جانب قول مریم مکانی وگلبدن بیگم ودیگر پارسا گوہران وشاہزادہ دانیال جاگیرند وراستا شاہزادہ سلطان سلیم

فرود آید و چپا شاهزاده شاه مراد و صاحب طب اکبر در فصل حول می نگارد
عبارته اما زوال جلیدیه که راست او چپا باشد حول پیدا نمی کند و در
غیاث اللغات صاحبش بتصریح لفظ الف می نگارد که الف در فارسی بر بیست قسم
است و ازان اقسام قسم بیست و سوم را بتصریح می آرد عبارته بیست
و سوم بمعنی سو و طرف چون سرازیر و سراپا الا یعنی سر بسوی زیر و سر
بطرف بالا و راست او چپا انتهی بقدر حاجت فقط

عبارت عین الطب

قال حرقت البول که عوام سوزاک می نامند قرحه ایست اندرونی مجرای
قضیب که از لحوق حرارت مفعوله بوجود می آید اقول جناب مؤلف
باوجود ممنون نقض بر اساتذه و نظر بر اطبا روزگار بسوی خود نظر
نمی فرماید یعنی عبارتے که از شان اطبا بعید است می نگارد از ان قطع نظر
قرح اندرون قضیب را که بعض از عوارض حرقت البول است بحرقت البول
می ستاید مردم اند حسرت فهم درست و اینکه میگوییم بقدر فهم تست
تعریف مرض مسطور در ترویح الارواح چنین مذکور و هی من الآفات
التی تعرض للبول فی نفسه انتهی قوله که از لحوق حرارت مفعوله بوجود

قوله ببوی ضیاء الابصار صاحب ضیاء العیون

می آید نعوذ بالله منها با وجود وجود عبارت مهمل و بیمعنی کما لا یخفی اگر تاویل
طویل کرده آید یعنی از لحوق حرارت کسی مفعوله پیدا میشود نیز نقضی وارد میشود
اول کلام مؤلف محصور است که بی جماع سوزاک لاحق می‌شود و نیز زنان
وصبیان را عدم سوزاک ظاهر و خلاف مشاهده دوم اکثر از فعل و انفعال باهم
کیفیت متضاده پیدا نمی‌شود که آن سبب حدوث سوزاک گردد اگر چنین بودی کسی
بی از فعل مباشرت خالی از سوزاک نماندی معهذا خلاف عقل و بر عکس نقل
است چنانچه شارح الاسباب میگوید حرقة البول تکون امّا بسبب مدّة
تخرج وتلذع لحدّتها وذلك المدّة امّا لقروح الكلى وامّا القروح
المثانة والقضيب امّا لحدّة البول وبورقيّته بسبب مرار كثير
يخالطه فيسحج المثانة والقضيب قد تكون الحرقة
بسبب قرحة فى القضيب تلذعها البول عند مروره عليها انتهى
وَمَا عَلَيْنَا اِلَّا الْبَلَاغُ الْمُبِيْنُ مخفی نماند اگر چنین گفتی که از اثر حرارت
متأثره پیدا میشود عبارت جامع و مانع و محمود بودی

الجواب

قوله عبارتی که از شان اطبا بعید است می نگارد فاقول عبارتی که

ضیاء الابصار نگارشش یافت بعید از شان اطبا نیست اما مثل معترض
عدم فهمید معانی از شان اطبا بعید است که تفصیلش از قول ذیل پیداست قوله
قرحه اندرونی قضیب الخ فاقول حرقت بول نام مرضی است گاه باعتبار
کلی یعنی باعتبار اسم جنس اطلاق می یابد که تحتش چند جزئی باشد زیرا که مقول
علی کثیرین باشد در اطبا اسم جنس خوانند چنانچه حمی که بر همگین اقسام
حمی اطلاق می یابد و گاه حرقت بول باعتبار جزئی اطلاق می یابد که تحت
او جزئی دیگر نبود چون اطلاق حمی یجی لثقه پس حرقت البول باعتبار کلی
مرضی بود که صاحب ترویج درحدش گفته و معترض نقلش برداشته است
و حرقت البول باعتبار جزئی مرضی بود که صاحب ضیاء الابصار تحدیدش
میفرماید که او قرحه ایست اندرونی مجرای قضیب پس بدانکه هرگاه اطلاق
حرقت البول بعرض باعتبار کلی بود قرحه از عوارض می بود زیرا که در اقسام
حرقت البول که ماتن اسباب و علامات آورده در آن اقسام از حدت بول
یا از تغیر طبیعت بول قرحه و مجاری بول عارض میشود و عرض برای حرقت
می بود و هرگاه اطلاقش باعتبار جزئی میباشد قرحه سبب و مرض میبود و حرقت
عرض زیرا که درین قسم اکثر قرحه ابتدائا حادث میگردد و از جهت قرحه حرقت از مرور

بول پدید می آید و فقتیکه بول بر قرحه گذرد سکین چنانچه از عبارتهٔ که معترض از شرح

اسباب در قول خود بلا درک معانی نگاشته هویداست که این قسم را متن اسباب

و علامات ذکر نکرده اما شارح او در قول خود ملحق ساخته است و قرحه را سبب

حرقت گفته است چنانچه میگوید عبارته قد تکون الحرقة بسبب قرحة

فی القضیب تلذعها البول عند مروره علیها فقط و ترجمه این حکیم محمد ارزانی

در طب اکبر گوید عبارته چهارم آنکه قرحه مجرای قضیب سبب حرقت بول شود

ظاهر است که چون بول از قرحه گذرد لدغ آرد فقط دیدنی است که هم معترض

اگر معنی عبارت مذکور پی بردی فهمیدی که قرحه در این قسم سبب برای حرقت البول

است نه عرض او و هرگز در اعتراض خود نگفتی که قرحه اندرونی قضیب را که بعض از

عوارض حرقت البول است به حرقت البول می ستاید پس همچون یاد که همین قسم را

جناب مؤلف ضیاء الابصار میفرماید که او قرحه الیست اندرونی مجرای

قضیب و این قول مطابق بقول فاضل کرمانی و حکیم محمد ارزانی است و

این اعتراض که قرحه عرض حرقت بول است وارد نمی شود و فائده متعجب مباد

که بلا درک معانی عبارت شرح اسباب و علامات را بنهجی که خامه معترض نقل

آورده که از جای الحقتی عبارت بگذاشت و بمتن و شرح هم علامت فرقی نه نگاشت

این امر از شیوهٔ اهل علم بعید است و از طریقهٔ دیانت دور و نویسنده را از پایهٔ
اعتماد ساقط می آرد قوله با وجود عبارت مهمل الخ فاقول مهمل گفتن مبنی بر قلت ادراک
است مشائقه ندارد مصرعه چون ندیدند حقیقت ره افسانه زدند * قوله اول
کلام مؤلف محصور است الخ فاقول نمیدانم که معترض حصر از کجا یافت چه از طریقه
و سلسله بیان نمیدانند که عبارت لغرض حد فرض نیست چنانچه زعم معترض است که لفظ
ستاید دال بر آنست بلکه فقط بر طریقه بیان است که از لحوق حرارت مفعوله بوجود می آید یعنی
از جماع حدوث می یابد چون کتاب در بحث مجامعت است از آن قسمی حرقة البول که از
جماع خیزد بیان ذکر میرود از این حصر لازم نمی آید و از اینجا است که در تحقیق جعل صفحه ۱۴۱
سطر الاجتناب مؤلف ضیاء الابصار میفرمایند که لحوق سوزاک اکثر با طفال نابالغ بغیر
جماع سببی که باشد میباشد فقط پس غرض آوردن این جمله معترضه چنین است که تا حصر
بر جماع فهمیده نشود و عبارت دال بود بر آنکه حرقة البول از اسباب دیگر هم می بود ظاهر است که
چون سخن بتقسیم واحد میرود با آوردن این جمله معترضه بجز حاجت مذکوره غرضی دیگر نبود
مصرعه نازها است لبی محرم اسرار کجا است * قوله دوم اکثر از فعل و انفعال با هم
الخ فاقول چون مفعوله عبارت است از مریضه صحیحه که لفظ حرارت و قرینه مقام
دال بر آنست آنچه معترض میگوید از فعل و انفعال با هم کیفیت متضاده

پیدا نمی شود فقط تمهید اتمّ مقام این سخن چیست بجز وضع الشیٔ علی غیر محلّه
چه گفته آید الّا وجه مغالطه شاید آن بوده است که معترض طرز بیان و معنی
مقال را نفهمید تفصیل این اجمال آنست که سوزاک و جریان و آتشک را
جناب مؤلف ضیاء الابصار بفصل فصل جداگانه آورده اند و سبب علاج وشناخت
آنها را که مجامعت باشد مقدمتًا بر سر فصول گفته اند که فهمید عبارت فصول
امراض مذکوره موقوف بر فهمید عبارت مقدمه است که در باب دوم مندرج
است از ان بصراحت بوضوح می پیوندد که در بحث سوزاک وغیره مفعول از
مفعوله مریضه عبارت است نه از صحیحه چنانچه نقلش می نگارم وهو هذا
باب دوم از مقاله چهارم امّا حرارت محدثه امراض یا داخلی است
یا خارجی امّا داخلے مثل حرارت جگر که مستلزم بحرارت گرده گردد ونشان
این کثرت شهوت و شدّت عطش و بادنی تغیر لائق لحوق زخم فرج یا بیطیس
بودن ممکن میباشد و حرارت مثانه که باعث این بوجود می آید حرقت
بول یک بصورت بی اعتدالی قرحه مجرای قضیب که آنرا بلفظ سوزاک
مشتهر میکنند عاید شدن و حرارت اوعیه منی کثرت خواهش جماع را واهی
میباشد بسبب حدّت منی و باعث ترقیقش که لازمه حرارت است

سرعت انزال احداث می نماید و حرقت ایحیح دال بر حرارتش و در حالت
اشتدادش جریان جاری گردد که آنرا بهندی پرمیو نامند و بلکه اہل ہند
پرمیو را بلفظ مطلق بر جمیع امراض مجاری بول می تصور نند تدبیر و قمعیه
حرارت داخلی از مطولات جوید. فائده حرارت محصله بدن انسانی
عند التکوین بر دو قسم میباشد قسمی فیضان می یابد مع فیضان نفس ناطقه
مسمّٰی غریزی دوم عند اجتماع بسایط آن مسمّٰی باسطقسیه و این غیر غریزی
است و غریزی مقومه بوجود بدن و مفارق بعد موت و اسطقسی براے
ماہیت بدن و باقیه بعد موت و حرارتی که در حالت مرض بسبب اجتماع
فضلات ماسوا این ہر دو حاصل میگردد چرا که فضلات وقتیکه
جمع میشوند حاصل میگردد و در آن حالت که بسبب آن استعداد این
حرارت می باشد چنانچه حال اجتماع فضلات در خارج مثل زبل وغیره
حالة حادثه و آن احداث حرارت میکند و تعفن می نماید و این غیر اولین است
زیرا که مضرت بافعال میرساند و نزدیک صحت معدوم میگردد بخلاف
اوّلین پس وقتیکه این حرارت حادث بعضو میگردد بواسطه شریان
بقلب جاری گردد و از قلب بسبب شریانات بجمیع بدن سریان نماید مسمّٰی

میگردد و بجنبش اما سبب لحوق حرارت خارجی تخالف مزاج مدخوله باعتبار
حرارت باعث بر امراض چند است و هر یکی را باعتبار فاعل و احداث قسم
آتشک می شمرند اگرچه آتش باختلاف ظهورش مختلف میباشد بدانکه جریان
حرارت بتغیر مزاج طبعی یا فقط یا وجه منی گردد پس تکلیف لحوق جریان انجام
جریان برباد میکند بل فقدانش بر فقدان آسودگی باهی معاون بوده
فقدان عیش زندگانی خواهد کرد انتها که حرارت منفصله منی فعل برتند وجب
آن میکند و اگر حرارت کثیره محتمله از تخالف مزاجی مفعوله جانب مثانه
نافذ شود حرقت بول ظهور قرحه مجرای بول که عوام سوزاک می نامند
افزونی ریخ بریخ بر بربادی غیرت و حیا شرافت فاعل خواهد گشت و
اگر بگرده رسد بمرض ذیابیطس تشنه کام زندگانی خواهد شد و اگر بجگر واصل
گردد و حرارت جگر و دیگر امراض آن قسم آتش در جگر خواهد انداخت
و بسا است که بواسطه جگر وصول حرارت بقلب گردد و اضطراب قلبی و
تشویش افعالش بخفقان می آرد و نیز از ین محل جگر تشویش
بواسطه آورده که قاسم غذا اند بدماغ هم ممکن است تشویش فعال
دماغی گواه بر وصولش میباشد و نیز حرارت واصله دماغی رطوبات و

فضول موجوده دماغی را حدت و فساد بخشیده نزولش بمدافع طبعی که بینی

حلق قرار یافته تغیر هیئت بینی و تعفن و فساد آن و سوراخ در یافوخ اکثر

خناق انتظام آواز را غیر منتظم می سازد و تدبیرش ازالهٔ مرض اصلی است مع

رعایت حرارت دماغ و اصلاح خناق که بکتب طب ضبط یافته و اگر بجمیع اعضا

تجاوز کند عموماً تمام میگردد و فسادش عیاذاً بالله از شرش بدترین قسام

می تصور رند و اگر بجلد نافذ گردد ظهور نقاطات بر جمیع بدن ظهور یابد و اگر

بجلد فقط قضیب رسد قروح سر قضیبی تکلیف ده گردد و بسا است که از حرارت

حرارت جانب اعضا باطنی بوده سبب این فساد باعضای ظاهری

علی الخصوص بقضیب که محل ظهور این علت است میگردد و اگر حرارت

آتشک مادهٔ فاسده به بدن می یابد بسبب ظهور تغیر عظیم بظاهر بدن میگردد

ورنه فقط حصول کیفیت حاره بعوضیکه میشود و تغیر مزاجش بینماید و نیز

حصول حرارت باعضای رئیسه چنین وصولش باوعیهٔ منی بنحوی میباشد که

نفوذ حرارت از اوعیه بواسطهٔ شریان بقلب براه آورده بکبد و بباعث

اعصاب بدماغ بهر که از این سه واصل گردد خلل و امراض العضو ظهور یابد و

شدت حرارت یکی از این سه اعضا باعث خرابی و تباهی مزاج دیگری میگردد

بدانند که سریان حرارت مفعوله در صورت تخالف مزاج از دو حال بیرون نیست یا آنکه از راه مجرای بول سرایت کند سوزاک وغیره امراض آن محل بوجود می آید و اگر از راه اوعیه منی نفوذ نماید جریان و دیگر امراض ازین قسم بظهور می آید چنانچه بجا لگاهش مبرهن خواهد گردید تمت کلامه

عبارت عین الطب

قال المحوق سوزاک اکثر با طفال نابالغ بغیر جماع از حدت بول بسببی که باشد می باشد اقول سابق ازین مجتهد صاحب سبب تولید حرقة البول محض حرارت مفعوله بغیر تخصیص قرار داده بود و بمقام هذا معلوم شد ظهور مرض مسطور نیز با طفال نابالغ قطع نظر از انقطاع حصر و القای تناقض فیما بین اقوال متذکره از حدت بول بهر سببی که باشد می باشد بیان فرموده ازین عبارت جهل بر علم اسباب تولید سوزاک صاف ظاهر شد اکنون صاحب ضیاء الابصار را مناسب که بصفحه بالا بیان اسباب از شرح اسباب نموده ام بصیرت حاصل نماید و این فقیر را بدعای خیر بموجب آیه کریمه هَلْ جَزَآءُ الْإِحْسَانِ إِلَّا الْإِحْسَانُ یاد فرماید۔

الجواب

جواب مفصل قول معترض در جواب اول گذشت که بنابران تا گمان نشود

که سوزاک فقط از جماع منجر و جمله معترضه آورده شد و این قول جناب مؤلف
ضیاء الابصار سببی که باشد میباشد مخصوص بهمین غرض است که باسبابی
اقسام دیگر پرداختن نخواهم و نیز بهر آنکه تا اطلاع حاصل آید که سوزاک از اسباب
دیگر هم حدوث می یابد چنانچه اشارتی بآن در تمهید فصول هم فرموده اند پس بصورت
کذائی حمل بر اسباب تولید ظاهر نمی شود بلکه نهایت علم و بلاغت از بیان ظاهر است..

اظهار

در ذکر مغالطه دهی معترض

عجب میباد که جناب مؤلف ضیاء الابصار در باب دوم که نقلش نگاشته شد
بطور مقدمه احوال اجمالی حدوث جریان و سوزاک و آتشک نگاشته اند پس
جداگانه بفصل فصل هر مرض را علیحده ذکر فرموده اند از ان مضمون بعینه لفظ
که در فصل سوزاک مذکور است تعلق بتمهید خود دارد چنانچه لفظ مفعوله که تشریحش در
اولین جوابم گذشت از ینجهت معترض بنا بر مغالطه دهی این اعتراض نسبتی سوزاک
را اول نگاشت و اعتراضی که بر جریان کرده عقب این نگاشت و حال آنکه در
ضیاء الابصار فصل جریان بر فصل سوزاک مقدم است پس حالی باد
ازین تقدم و تاخر اعتراض مدعا و غرض معترض آنست که تا نظر ناظرین عبارتی

درباب دوم بطور مقدمہ بہ سبب باعث حائل آمدن فصل جریان نرسیدتا بسبب مغالطہ ناظرین را اعتراضی کہ در بحث سوزاک کردہ دست و بجا نماید و نیز آنکہ تا بسبب عدم معائنہ عبارت تمہید مذکور راہ اعتراضی کہ بر بحث جریان و آتشک آوردہ گشادہ نماید فقط

عبارت عین الطب

قال علاجش از مسکنات بول میکردد **اقول** فیہ نقوض کثیرۃ **اول** مسکنات بول از محاورہ اطبا بعید است زیراکہ در کتب ایشان مسکنات قلب و مسکنات وجع و مسکنات عطش وغیرہ یافتہ میشود نہ مسکنات بول **ثانیاً** بیان اسباب ندارد و بی تحقیق سبب علاج سوزاک اطفال از مسکنات بول میفرماید سبحان اللہ شعر گر ہمین مکتب و ہمین ملا است ۔ کار طفلان تمام خواہد شد **ثالثاً** تخصیص مسکنات اینہم خلاف جمہور کما لایخفی علی الاطباء مناسب بود آنچنین فرمودی علاجش تعدیل سوء مزاج سافج ست با دویۂ مسکنہ و مسکن وجع باشد لان الوجع جذاب المواد

الجواب

قولہ اول مسکنات الخ **فاقول** اولاً آنکہ لفظ مسکن بمعنی تسکین دہندہ و با صطلاح قوم دوائی را نامند کہ ارواح و اخلاط را از حرکات غیر طبعی باز دارد

وطریقہ استعمالش در تحریر بسہ نہج یافت میشود یکی آنکہ مطلق اصطلاحاً استعمال کنند
چون مسکن سوج مسکن صفرا مسکن خون وغیرہ دوم آنکہ نظر بقرابت شئی
مصطلحہ استعمال کنند چون مسکن قلب وغیرہ سوم آنکہ باعتبار معنی لغوی
بمقابلہ ہیجان و غلبہ ہر شئی استعمال کنند چنانچہ مسکن نعوظ مسکن حرارت
مسکن نزلہ مسکن سرفہ مسکن قلق مسکن قی وغیرہ ومن شاء نظائرہا و امثالہا
فلیرجع الی کتب المفردات وچون استعمال بچند نوع یافتہ میشود مسکنات
بول گفتن خلاف محاورہ نبود ثانیاً آنکہ چون بول فضلہ از فضلات مندفعہ است
و رباہیست مشابہ بمخاط است کہ مخاط فضلہ دماغی است و بول فضلہ کبدی و
استعمال مسکن بلفظ نزلہ صراحتاً در مخزن الادویہ موجود چنانچہ در کمون
گوید مسکن نزلات و درد دندان پس بالفظ بول لفظ مسکن آوردن و
گفتن خلاف محاورہ نیست ثالثاً آنکہ باعتبار اصطلاح مسکنات بول گفتن ہم
قباحتی ندارد چہ کلام در حرقت البول است پس قرینہ مقام بمحذوفیت و مقدر
بودن لفظ حرارت یا حدت یا حرقت دال است کہ مسکنات بول ای مسکنات حرقت
بول یا مسکنات حرارت بول یا مسکنات حدت بول قولہ بیان اسباب ندارد
الخ فاقول چون این فقرہ بنابر دفع دخل بطور جملہ معترضہ واقع گشتہ از آن کلام

مجمل میرود تشریح اسباب لابدی نبود و چونکه جناب صاحب ضیاء الابصار را
با ذکر همگی اقسام حرقة البول پرداختن منظور نیست او آنست که نسبت تفصیل
بیان اسباب و علاجش اشارتی واضح در عبارت تمهید که در ضمن دو دعوی بهست که
نقلش در قول سابق نگاشته ام فرموده اند چنانچه میفرمایند عبارته و بلکه
اهل هند بیسورا بلفظ مطلق بر جمیع امراض مجاری بول می تصور نند تدبیر و فیه
حرارت داخلی از مطولات جویند فقط نمیدانم که معترض را جا می اعتراض چیست
چه نمیداند که مؤلفین را دستور است که چیزی را که میخواهند به تصریح می آرند و
چیزی را که میگذارند یا او باشارتی اکتفا میفرمایند و آنچه لفظ مسکنات گفته شد
از ان نظر است که اشارتی سوی طریقه علاج پدید آید و نیز اکثر اوقات که در اطفال
این مرض از اسباب خفیفه حادث میگردد و مرئیست که فقط باستعمال مسکنات مطلوب
حاصل میگردد و اکثر حاجت بتدبیر و دوائی دیگر نمی افتد از آن نظر بکثرت همین
قدر مناسب بود **قوله** تخصیص مسکنات الخ **فاقول** اوّل آنکه حرقة البول
در د سوزشی را گویند چنانچه صاحب بحر الجواهر در تشریحش میفرماید و حرقة البول
وجع احتراقی عند خروج البول و ثابت است اطباء هر جا که از حرارت یاد در
سخن رانند بلفظ تسکین گفتن انسب دانند زیرا که معالجه کل قسام حرارت

حرقة البول ... کشاف العیون

واوجاع اوتسکین اساس نهاده می آید اشارتی که آغاز معالجه را کافی بود
آورده شد دوم آنکه معدل چیزی را گویند که خلطی را که از طبع و قدر
خود متغیر شده باشد بحالت اصلی باز آرد و مسکن چیزی را گویند که اخلاط و
ارواح را از حرکت غیر طبعی باز دارد پس بدانکه معدل چیزیست که تعدیل کند
عام از آن که تعدیلش به تحریک بود و یا بلا تحریک و مسکن چیزیست که تعدیل
بلا تحریک کند بالجمله زمان استعمال مسکن مقدم است بر زمان استعمال معدل
و بصورت کذائی نظر بحالت ابتدائی مرض لفظ مسکن بهر قسم مرض حار و حاد
مناسب است ازان بعرض کلام مجمل آوردن لفظ مسکن از لفظ معدل
احسن تر و جامع بود سوم این قاعده کلیه را که اول جزو مسکنات بچیزی
دیگر نپردازند و کاسنی و خیارین وغیره مبردات را هرچند که معدل اند اما در
رابوع اول بکار نیارند و این امر را بسبب اجل مناسبت ارباب قوم اگرچه
در حمیات تصریح کرده اند لیکن قاعده مذکوره در اوائل معالجات همگین امراض حاره
بمدارج واشکال مختلفه بکار می آید و تصریح و تصدیقش از کسانیکه زانوی ادب
در خدمت استادان طی کرده مشق نسخه نویسی بهم میرسانند مخفی نخواهد بود و بالجمله
چون مجملاً گفتن مد نظر است بلفظ مسکن که در ابتدای علاج هر قسم حرقت بکار آید

اشارتی نموده آمد که جامعیت را مانع و متعجب مباد که فائده ولمیت استعمال مسکنات
را درہمین مبحث دربیان طریقہ معالجہ سوزاک جناب مؤلف ضیاء الابصار
تصریحاً فرموده اند چنانچه بصفحه ۱۴۲ درسطر ۳ میفرمایند عبارتہ ہمانا که
درعلاج این مرض اوّل مسکنات بعد جالیات اعنی مدرات پس مدملات
بکار بایدبست زیرا که اگر بغیر تسکین اوّل مدرات استعمال خواہند کرد در اکثر حین
کثرت مادۂ موجودۂ بدنی بمعاونت ادویۂ مدرّه ویا فقط بمعاونت ادویۂ
مدرّه مادۂ موجودۂ بدنی حین عدم کثرت آن در بدن میلانش جانب قرحه
گردیده باعث ازدیاد وجع وشرش میگردد فقط پس فهمیدنی است که مجاری
ومواضع اجسام اطفال که الین واسهل القبول ماده می باشد درعلاج شان
نیز اوّل بمسکنات پرداختن نظر بقاعده وفائدۂ مذکوره اولی وانسب است
قوله مناسب بودی اگر چنین فرمودی فاقول درکلام مجمل افزائش الفاظ
ستوده نبود ولفظ مسکن معنی تعدیل ہم میدہد از آن حاجت تزاید الفاظ نیست
وانچه بصد محنت معترض فقرۂ ملیگارد ومیگوید که اگر چنین فرمودی مناسب
بودی عبارت معترض و علاجش تعدیل مزاج سانج است بادویه مسکنه
وقتیکه وجع باشد کلان الوجع جذّاب المواد میگویم فیه نقوض یکی آنکه قید

سابق تخصیص می‌خواهد و کلام به اقسام مادّی و قرحی محتوی نمی‌ماند دوم وقتی که وجع باشد گفتن چه معنی دارد که ازین لازم می‌آید که لفظ حرقت از حیثیت وجعی عاریست و حال آنکه این برخلاف و غلط است زیرا که حرقة البول خود وجع احتراقی هست سوم آنکه لفظ الوجع جدّا گفتن جامع معنی است لفظ المواد با او افزودن پسندیده نبود۔

عبارت عین الطّب

قال جریان فی زماننا القسم نو احداث می یابد یعنی بسبب کثرت مجامعت و بجاهای مختلف و تفاوت امزجهٔ زنان اختلاف مزاج فاعل بوقوع می‌رسد یعنی حرارت مختلفه فروج مفعولات ترقیق منی نموده جریان عاید مینماید **اقول** علاوه از فصاحت عبارت قول جریان القسم نو از عجائبات اجتهاد است زیرا که جدت اسباب جریان بغیر جدت زمین و آسمان ممکن نیست شاید بسبب کهن سالی زمین و آسمان باشد و الّا نه علت جدت که کثرت مجامعت و بجاهای مختلف وغیره است منسوب بزمانه حال کردن نه در زمانه ماضی بعید از عقل مستقیم و دور از فهم سلیم است و نیز از کلام مؤلف ظاهر شد که مردمان این زمان بمقابل مردمان سابق کثیر الباه هستند زیرا که کثرت مجامعت و بجاهای مختلف مستدل است بکثرت باه و کثرت مجامعت بقلت باه محال پس معلوم شد

متاخرین قوی الباه و متقدمین ضعیف الباه بوده اند بهانا بغیر از لزوم
تقلیل باه به سابقین حدوث جریان تقسیم جدیدہ متاخرین را عارض نمی شود
زیراکه در کلامش علت حدوث جریان کثرت مجامعت وغیره واقع است

الجواب

قوله علاوه از فصاحت عبارت الخ **فاقول** صراحت عدم فصاحت
بیان نکرده از آن بجز المعنی فی بطن الشاعر چه گفته آید **قوله** قوله
جریان تقسیم نوع الخ **فاقول** اولاً آنکه بعلت سبب نو معترض صاحب
اتقدر غلو میفرمایند که میگویند - چه علت اسباب جریان تقسیم جدید زمین نیست ارین
ممکن نیست ازین مدرک میشود که بگرامی اعتقاد مسلم است کما نخبه اسباب و اعراض
در طب مذکور است بیش ازین وجود دیگر یا مرضی ممکن نیست یعنی محال است حال
حال آنکه عقیده مذکوره بدلایل عدیده غلط است و هر دو جهت یکی آنکه کلام حکما یا اطبا
کلام عقلی است نه وحی سماوی که زیاده ازان ممکن نبود و دوم آنکه در طب کسی از اطبا
حصر بر اسباب و امراض آنچنان نکرده که زیاده ازان محال یا غیر ممکن تصور رسیده
سوم آنکه خود معترض وجهی با نحصارش نیاورده ازان دعوی بی دلیل
پیش نازک خیالان قبیل چهارم آنکه اکثر قواعد کلیه طبیه اکثریه می باشند که

خود اطبا با کثرت بودن آنها مقر اند از آن لازم نمی آید که خارج یا زاید از کلیات طب
چیزی با حیثیت حدوث زمین و آسمان بظهور نیاید یا حدوث شی نپذیرد پنجم آنکه
اکثر قواعد طب استقرائی است و در حالت استقرا ممکن است که چیزی از ادراک
و قیاس محتجب باند از آن حکم بر مسئلہ استقرائی صادق نمی آید که مسئلہ مذکور حصر
حقیقی دارد با گفته می آید که حصر استقرائی افزایش غیر ممکن یعنی محال نمی باشد
ششم آنکه عقیدهٔ گرامی خلاف بداهت است که در پسین زمان بهمه متاخرین
مرض متعدده جدید حدوث رسیده که در پیشین زمان به پیدائے نبود چنانچه آتشک
حیثیت ذکره مفصلاً ثانیاً آنکه مدعای جناب مؤلف ضیاء الابصار
آنست که حدوث جریان بسبب نو که درین زمان حادث می شود اگرچه وجودش
باعتبار کلیه در کتب طب موجود است اما باعتبار جزئیت تصریح نیافته چنانچه
بذیل همین مضمون در سطر شانزدهم می نگارد - اگرچه باعتبار کلیت داخل از
قسم حرارت او غریبی است انتهی بالجمله اینچنین جزئیات که استنباطش از
کلیات گردید و دیگر و بیشمارش موجود است از ان بر جدت جزئیات طبی
تعجب خلاف عقل است زیراکه جزئیاتش محصور و متناهی نبوده است بلکه
غیر محصور و غیر متناهی است کما قاله القرشی عبارته ان مسائله

لا یتناهی لتفننها بحسب تفنن تغیر الاحوال الجزئیة فی الازمنة الغیر
المتناهیة پس استعجاب بجد کہ بر معترض مستولی گردیدہ شیدائم سبیش
چہ بودہ است **قوله** ونیز از کلام مؤلف ظاہر شد کہ مردمان این زمان
بہ نسبت مردمان سابق الخ **فاقول** اوّل آنکہ در ہیچ جائے جناب
مؤلف ضیاء الابصار نفرمودہ اند کہ مردمان این زمان بہ نسبت مردمان
سابق قوی الباہ میباشند این فقط معنی آفرینی معترض است چنانچہ
خود از عبارت معترض بوضوح می پیوندد و بر چنین معنی آفرینی ہر کسی مختار
است کہ اعتبارات تصور یدہ انچہ بخواہد بگوید دوم آنکہ انچہ بحدوث
مجامعت جا و بیجا درین زمان صاحب ضیاء الابصار فرمودہ اند این ہم
حق است زیرا کہ جا و بیجا مجامعت نعوذ باللہ منہا چنانکہ درین زمان از عدم
تقلید و پابندی ادیان شیوع دارد در پیشین زمان نبود اما سبب او ضعف
یا قوت باہ اہل ازمنہ نیست سببی دیگر است چنانچہ مفصلاً بفائدہ جداگانہ می نگارم

فائدہ جلیلہ

در پس آئینہ طوطی صفتم داشتہ اند | آنچہ استاد ازل گفت ہمان میگویم

مبرہن باد علی ما قالہ الحکماء نفس بر سہ قسم باشد یکی نفس نباتی کہ

ظهور آثار و اصناف نبات و انواع حیوان و افراد انسان را شامل است
دوم نفس حیوانی که تصرفش بر افراد و انواع حیوان مقصور است سوم
نفس انسانی که نوع انسان بدان از دیگر حیوانات ممتاز و مخصوص است
و آنرا نفس ناطقه خوانند که ادراک معقولات بذات خویش و تدبیر و تصرف
در این بدن محسوس ازیشان اوست و نفس انسانی را سه قوت خادم
متباین است ازان سه قوی موافق ارادت او آثار مختلفه صادر میشود و چون
یکی ازان قوی بر دیگری غالب شود آن دیگر مقهور یا مفقود شود و آن سه
قوت باسمی خاص نامزد است یکی قوت شهوی که آنرا نفس بهیمی خوانند و
او مبدء شهوت و طلب غذا و شوق بالتذاذ مآکل و مشارب و مناکح است
دوم قوت غضبی که آنرا نفس سبعی خوانند و او مبدء غضب و دلیری
و اقدام بر امور هولناک و شوق تسلط و ترفع جاه سوم قوت ناطقه که آنرا
نفس ملکی خوانند و او مبدء فکر و تمییز است و شوق نظر در حقائق امور و
نفس ناطقه را بعلوم دین قلب خوانند و مفهوم این اقوال حکما
قریب بصداقت و صحت است زیراکه از علم دین مسلم و ثابت است که نفس
بسه صفت متصف میگردد چنانچه تصریحش میگوییم بدانکه باعتبار علوم دین

علی ما قاله الامام غزالی رحمة الله علیه فی احیاء العلوم الدین
نفسِ انسانی دو معنی دارد یکی آنکه نفس انسانی شئی را گویند که جامع قوت
غضب و شهوت است و در اہلِ تصوف نفس ہمین معنی تصور یده میشود که
نزدشان مسلّم است که نفس ہمان است که در آن اوصاف مذمومهٔ انسانی
فراہم باشد و بر بنای ہمین معنی است که ارباب تصوف میفرمایند که نفس
مجاہده باید کرد و او را باید شکست دوم آنکه نفس لطیفهٔ ربانی است
که فی الواقع انسان و ذات انسان ہمین نفس ہست و نفس را با قلب تعلقی
است و در اینجا قلب از قلب لحمی جسمانی مراد نیست بلکه قلب عبارت از
لطیفهٔ روحانی ربانی است که تصریحش در ہمین بحث به منہیهٔ من که شرح ابر
اشعار حضرت شیخ سعدی رحمة الله علیه نوشته ام مندرج است و قلب
مذکور را با قلب لحمی جسمانی تعلقی مثل تعلق اعراض با اجسام و تعلق صفات
با موصوف و تعلق مکین با مکان ہست و نیز آن قلب را چنانچه تعلق با قلب
جسمانی ہست تعلقی با روح ہم حاصل است و وجه تعلق اینہا بآن اندازه
که حق اوست در فہم ما ظاہر نگاہان نمی آید از آن مثال تعلق آنہا انچه
حضرت شیخ ابو المجد مولانا شاه عبد الحق محدث دہلوی البخاری در

تنبیه الغافلین فرموده اند می نگارم عبارت تنبیه الغافلین لابناء الدنیا
وارباب بهاء آدمی سه چیز است نفس و قلب و روح جبلت نفس هم
ازین عالم کون و فساد است و همین لذات جسمانی و مستلذات حسی کمال
اوست و نفس زمینی است و ظلمانی و از اجزای بدن است غایت آنکه
نسبت با جزای دیگر اینقدر لطافت و نورانیت پیدا کرده که چیزی از
محسوسات تواند دریافت و ماده سمع و بصر و شم و ذوق و لمس
گشت و نفس از لذات عقلی و روحانی خبر ندارد و همین نفس است که
آدمی را گرفتار این عالم ساخته است و روح لطیف است و نورانی
محض و از عالم بالاست و توجه او همیشه بعالم قدس و لذت وی بعلم
و معرفت و محبت مولی تعالی شانه و شناخت ذات و صفات وی تعالی
و تقدس نصیب اوست ولیکن بعلت تعلق که او را بر آن داده اند
و از اختلاطی و ازدواجی که او را با نفس واقع شده گرفتار عشق و محبت
نفس گشته و سر رشته گم کرده است و تعلق روح را با نفس بعینه مثل
تعلق مرد با زن گفته اند که از ازدواج آنها لطیفهٔ قلبیه پیدا شده و
قلب منقلب بود میان روح و نفس اگر بسوی احکام روحانی

غالب آید و نفس و قلب تابع او شوند و این لبی تا در افتد از ینجا همه خیره
صلاح آید و اگر نفس غالب آید و روح و قلب تابع افتاد همه شر و فساد
خیزد انتهی بقدر الحاجت و زیاده از وقوف ظاهری حقیقت تعلق
آنها نصیب ما نیست که از اسرار غیبی است و موقوف است بکاشفه و کشف
اسرار روح و روح عبارت از آن نیست که اطبا آنرا روح گویند که
در اصطلاح شان روح چیزیست که بسبیل بخار از خون صالح بدل خیزد
بلکه روح از آن روح عبارت ست که حق جل و علی تقدس و تعالی در
شان او قُلِ الرُّوحُ مِنْ اَمْرِ رَبِّیْ میفرماید و او لطیفه ایست که
علمش ذوقی متعلق بکشف است از آن در کنه و حقیقت او عقول و افهام
اہل ظاہر عاریست و انچه بعض از علما میفرمایند که حال روح مخفی است
در شرح او زبان شرع ساکت است اصلی ندارد چه قُلِ الرُّوحُ مِنْ
اَمْرِ رَبِّیْ وَمَا اُوْتِیْتُمْ مِّنَ الْعِلْمِ اِلَّا قَلِیْلًا جوابا بسوال یهود نازل
است آنه شریف نص قطعی بر آن نیست که از ارباب امت مرحومه محمدی
صلی الله علیه و آله و سلم حال روح نیز مخفی است کما قرء الاعمش
عن روایة ابن مسعود وما اوتیتم من العلم الا قلیلا و یعلم

من هٰهنا ان الخطاب لليهود السّائلين عن الرّوح وليست الاٰية
نصًّا فی انّهٗ لایعلم احدٌ من الامّة المرحومة حقیقة الرّوح کما
یظنّ ولیس کُلّ ماسکت عنه الشّرع لایمکن معرفته البتة بل
کثیرًا مایسکت عنه لاجل انّهٗ معرفتهٗ دقیقة لایصلح متعاطیها
جمهور الامّة وان امکن لبعضهم و در بیان روح مفسّرین رحمة اللّٰه
علیهم اقوال مختلفه آورده اند امّا انچه صحیح تر بلفظ حق منتهاء الفضلاء
ختم العلماء حضرت مولانا شاه عبد العزیز صاحب دهلوی قدّس
سرّه العزیز در تفسیر خود میفرمایند آنست که روح ابدی است بقای
غیر منتهی دارد و انفکاک ملکات راسخه از آن محالست و این لطیفه جوهری
است روحانی که بهر یک از جواهر و اعراض متعلق است و بهمان جواهر
روحانیه سور قرآنی و اعمال صالحه از نماز و روزه و کعبه معظمه روز قیامت
و در برزخ شفاعت خواهند کرد و شهادت خواهند داد و آسمان و زمین
و شب و روز گواه خواهند شد. و در حدیث صحیح است که برای موذنان
هر سنگ و درخت و کلوخ و چوب تا آواز رسی ایشان گواه خواهند شد
و در ان روز آن جواهر نورانیه اشکال مناسبه را برای لباس کرده

موقف خواهند ساخت و بکار شهادت و شفاعت قیام خواهند نمود و فرق
در تعلق ارواح بنی آدم و حیوانات و تعلق ارواح دیگر مخلوقات آنست که
تعلق اول دائمی است و مشابه حلول سریانی که در جمیع قوای طبیعیه و نباتیه
و حیوانیه در آمده بحکم خود محکوم ساخته و تعلق دوم دائمی نیست و مشابه
حلول طریانی است و لهذا در دنیا نیز بعضی اوقات اثر آن تعلق ظاهر
میشود و حجر و شجر به انبیا تکلم میکنند و بحکم ایشان کاری سر انجام می نمایند
و بر ایشان سلام میکنند و نزد قرب قیامت این تعلق هم قریب بدوام
و سریان خواهد شد و ازین است که در احادیث اشراط ساعت اخبار این
چیزها بسیار مذکور است و سر در آن آنست که ظهور اثر این تعلق در
وقتی میشود که احکام روحانی غالب شوند پس در قرب قیامت که وقت غلبهٔ
احکام روحیه است زیاده تر ظهور خواهد کرد و بهمت انبیا و اولیا بحضور ایشان
نیز احکام روحیه غالب میشوند فقط و هکذا فی الفتوحات المکیه فقال
الشیخ الاجل محی الدین عربی رضی الله عنه فی الباب الثانی العشر
فان المسمّی بالنبات والجماد عندنا لهم روحانیات بطنت عن ادراك
غیر اهل الکشف ایاها فی العادة لا یحس بها مثل ما یحس بها من الحیوان

فالکلّ عندنا اهل الکشف حیوان ناطق غیر ان هذا المزاج المخصوص یسمی
انسانًا لا غیر بالصورة ووقع التفاضل بین الخلائق فی المزاج فانّه لا بدّ
فی کلّ ممتزج من مزاج خاص لا یکون الا له به یتمیز عن غیره کما یجتمع
مع غیره فی امرٍ آخر فلا یکون عین ما یقع به الافتراق والتمیز عین ما یقع
به الاشتراک وعدم التمیز فاعلم ذلک وحققه قال تعالیٰ وان من
شیءٍ الا یسبح بحمده شیء نکرة الا یسبح الاحی عاقلٌ عارفٌ عالمٌ بمسبحه
وقد ورد ان المؤذن یشهد له مدیٰ صوته من سمعه من رطب
ویابس والشرایع والنبوات من هذا القبیل ونحن زدنا مع الایمان
بالاخبار الکشف فقد رأینا الاحجار رویة عین تذکر الله بلسان نطق
تسمعه اذاننا منها وتخاطبنا مخاطبة العارفین بجلال الله مما لیس یدرکه
کلّ انسان انتهی بقدر الحاجت وحضرت محدث دہلوی مولانا شاہ
ولی الله رحمة الله علیه در حجة الله البالغه میفرمایند که روح ہمہ
موجودات لطیفه نورانی واحد است کما قوله بل الروح فی الحقیقة حقیقة
فردانیة ونقطة نورانیة پس ثابت ومسلم است که روح ہمہ ممکنات که
روح اعظم است نوری واحد است وآنچه در افراد کائنات روح ہر فرد

وہر شخص جدا جدا ممیز گشتہ تفصیلش ہمین بحث در شیہ لفظی روح حیوانی نگارش
خواہد یافت وآن لطیفہ نورانی منفردہ یعنی روح اعظم کہ فی الحقیقت روح
انسانی ہست چہ در عالم کبیر چہ در عالم صغیر مظاہر و اسما و مراتب دارد کہ عرش
سفلی او نفس ہست کما قال القیصری فی مطلع خصوص الکلم فی معانی
فصوص الحکم عبارتہ اعلم ان الروح الاعظم الذی فی الحقیقۃ
ہو الروح الانسانی مظہر الذات الالٰہیۃ من حیث ربوبیتہا ولذلک
لا یمکن ان یحوم حولہ حائم ولا ان یروم وصلہ رائم الدائر حول جنابہ
عار والطالب لنور جمالہ یتقید بالاستار لا یعلم کنہہ الا اللہ ولا ینال بہذہ
البغیۃ سواہ وکما ان لہ فی العالم الکبیر مظاہر واسماء من العقل الاول
والقلم الاعلی والنور والنفس الکلیۃ واللوح المحفوظ وغیر ذلک علی ما نبہنا
علیہ من ان الحقیقۃ الانسانیۃ ہی المظاہر بہذہ الصور فی العالم الکبیر
کذلک لہ فی العالم الصغیر الانسانی مظاہر واسماء بحسب ظہوراتہ و
مراتبہ فی اصطلاح اہل اللہ وغیرہم وہی السر والخفی والروح والقلب
والکلمۃ والروع بضم الراء والفواد والصدر والعقل والنفس انتہی
بقدر الحاجت ومبرہن باد بعضی از اکابر رحمۃ اللہ علیہم نفس را مرتبہ سفلی روح

دانست چنانچه از قول قیصری رحمة الله علیه بوضوح پیوسته و بعضی نفس را مغایر روح
دانند کما قال شیخ اکبر محی الدین ابن العربی رحمة الله علیه اللهم اختلفوا فی
النفس والروح فقیل هما شیء واحد وقیل هما متغایران انتهی بقدر الحاجت
وچون تفصیل اختلاف بحث نفس عرض عریض دارد که درین مختصر نمی گنجد قل ما
دل آنکه آن لطیفهٔ ربانی یعنی نفس حسب اختلافات احوال بصفات مختلفه موصوف
میگردد یعنی حقیقت روح چنانچه گفته شد آنست که روح تعینی است مجرد از ماده و لطیفه
الهیه است بازای نفس کل و عقل کل که عبارت از لوح و قلم است و روح مشتمل است
بر آن هردو و این مظهر جامع است در عالم امکانی هر اشیای کونیه را همای الهیه را
و این روح هر علمی که میخواهد از عقل کل و نفس کل میگیرد و این روح حقیقت
مجرد است در اخذ علوم حاجت بسوی فکر ندارد و این روح متعین و متصور میشود
بصورت روح حیوانی و روح حیوانی جسمی است لطیفه برزخ میان عالم مجرد و
مادی صاحب قوی و یک پرتو از عقل کل یک قوت و لیست و این عقل
جزویست و روح متعین و متصور با مداد این قوت فرق میکند میان
خیر و شر نافع و ضار و یک پرتو از نفس کل یک قوت دیگر است هر این روح را
وآن را نفس جزئی می نامند و چون نفس کل برای تدبیر عالم است و هر چیزی

از اجزای عالم را هر چیز یکه ضروریست از نفس کل میرسد برای القای عالم
همچنین نفس جزو را انچه صلاح بدن میباشد بوحی میرساند برای القای
بدن بوجه کمال لهذا نفس جزو روح را مسخر میکند برای ارتکاب آنکه
مقتضای بدن حیوانیه است و چنانچه نفس کل از عقل کل علومی تدابیر
میگیرد که در القای عالم آنرا دخلی است همچنین نفس جز از عقل جزء تدبیرات
و فکرها میگیرد تا عمارت بدن خراب و ضعیف نگردد لیکن این نفس میکوشد
مگر در حظوظ بدنیه و از قوای دیگر مر این روح را قوت شیطانیه است
که آن اغوا میکند نفس را برارتکاب محرمات که بآنها حظ بدنی حاصل شود
پس مقتضای نفس و قوت شیطانیه آنست که بدن در دنیا صلاح یابد لیکن
نفس را از صلاح اخروی کاری نیست و نه از فساد اخروی و اما قوت شیطانیه
فساد آخرت میخواهد و روح را یک قوت ملکی است که آن امور مصلحت آخرت
میخواهد و بدان امر میکند لیکن قوت ملکیه چون ساجد است و مطیع روح
است پس مانع نمی آید از انچه میکند از شر و تحیر نهی و چون نمی نشنید
ساکت می ماند برای اینکه مطیع و ساجد است و قوت شیطانیه چونکه
ساجد و مطیع نیست مانع می آید از خیرات و باعث میشود بر شر و نفس شیطان

اگرچه او مشارک است در القای مصالح بدنیه و دنیویه پس مادام که از اغوا
سوی قوت شیطانیه است در معاصی می‌اندازد یعنی هرگاه بمقتضای
شهوات مطیع حرکات شیطانی می‌بود به نفس امّاره نامزد می‌شود و امّارگی
صفت نفس کافران و گنهگاران است و در ذکرش حق جل و علی ارشاد
میفرماید وَمَا أُبَرِّئُ نَفْسِي إِنَّ النَّفْسَ لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ و چون اندکی
از تهذیب مهذب شود تا بآن رسد که خود را ملامت کند بر اتّباع قوت
شیطانیه و از خواهشهای شهوانی مانع می‌آید مسمّی میگردد به نفس لوّامه
و لوّامگی صفت نفوس آن گنهگاران است که بر کردهٔ خویش و کردار خود ندامت
میکشند والله تعالی اعلم عمّ نواله جلّ جلاله اعظم شانه در ذکرش میفرماید وَلَا
أُقْسِمُ بِالنَّفْسِ اللَّوَّامَةِ و هرگاه تهذیب زیاده یابد که بر قول و قوت ملکیه عمل
کند و اضطرابش از شهوات رفع گردد و باستقلال گراید مسمّی میشود به نفس
مطمئنه و مطمئنگی صفت نفوس انبیاء علیهم السّلام و اولیاء علیهم الرّحمة و صلحا
است و در بابش بقرآن مجید وارد است يَا أَيَّتُهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ ارْجِعِي
إِلَىٰ رَبِّكِ رَاضِيَةً مَرْضِيَّةً فَادْخُلِي فِي عِبَادِي وَادْخُلِي جَنَّتِي معنی ظاهری
آیه شریفه اینست که ای نفس مطمئنه رجوع کن بسوی ربّ خود درحالیکه راضی

هستی از رب و مرضی هستی که رب از تو راضی است پس داخل شو در زمرهٔ
عباد کاملین من و داخل شو در جنت من که دار جزای صالحان است گر
مولانای روم رحمة الله علیه قدس سرّه از جنت مراد مقام رؤیت
گرفته اند و از دخول در عباد دخول در اندرون و باطن عباد مراد داشته
که حقیقت ظرفیت است و حاصل اینکه ای نفس مطمئنه داخل شو در قلب
عباد خواص من و آنچه در قلب عباد هست ببین و داخل شو در رؤیت
من که من در قلب عباد هستم مرا خواهی دید چنانچه مولانای روم رحمة
الله علیه درین شعر افاده میفرمایند شعر گفت فادخل یا عبادی تلتقی × جنة
من رؤیتی یا متقی × و این تسمیه های نفس باعتبار مراتب است نه باعتبار
نظر اختلاف بذات نفس و چون نفس مطمئنه کمل گردد و امر بامور خیر کند
نه بغیر آن صفات ملکیه برا و غالب آید آنرا نفس ملهمه خوانند و این
مرتبه در طریق اسلام ارباب معرفت و سلوک را آغاز و ابتدای عروج
مراتب معرفت است زیرا که بالای قالب مرتبهٔ روح است و بالای
روح مرتبه سر روح است و بالای سر روح مرتبه خفی سر است
و بالای مرتبه خفی سر مرتبهٔ اخفا است و ازینجا است که حد استدراج حکما

فلاسفهٔ اشراقیین و راهبین وغیره بالا تراز مراتب نفس ناطقه نمیگذرد
کہ تفصیلش در حاشیه لفظ اتباع شریعت مذکور خواهد شد ان شاء الله تعالی
بلکه بعد مرگ ممات ارواح اینچنین کسان نیز از فلک بالا نمی روند چنانچه در
حق اوشان در فرقان مجید نازل است اِنَّ الَّذِیْنَ کَذَّبُوْا بِاٰیٰتِنَا وَ
اسْتَکْبَرُوْا عَنْهَا لَا تُفَتَّحُ لَهُمْ اَبْوَابُ السَّمَآءِ وَلَا یَدْخُلُوْنَ الْجَنَّةَ حَتّٰی
یَلِجَ الْجَمَلُ فِیْ سَمِّ الْخِیَاطِ ؕ و غرض ازین مقال کسر شان حکمای
فلاسفه نیست بلکه از آنست که چون مقال حکما را در حصول مکارم اخلاق
و معلومات حقائق اشیاء و موجودات کونیه دخلی عظیم است و تجربه طب
است و طب تابع حکمت است ازین همه کلام به تتبع حکما میرود پس طرق
اقوال فلسفیه که مقرون و مقبول عقل می بود کسی را عقیدت مثل بعض
معقولیان قلیل العلم آن نگردد که تبعیت دینیه لابدی نیست یا آنکه از آن
طریق فلسفیه هم راهی بقربت باریتعالی و حصول مطلوب میرسد ولنعم
قال شعر پای استدلالیان چوبین بود × پای چوبین سخت بی تمکین بود
المختصر در حکمت مسلم است که انسان عبارت از نفس انسانی است
نه بجسم شه یروحی که حسب قول اطبا بسبیل بخار از دم صافی لطیف

از قلب لحمی خیزد بلکه جسم موجود نفس انسانی را بمنزلهٔ مکان و آلات و
مرکب است پس انسان مرکب است از جسم و روح وغیره و بدیهیات
که هر موجودی که مرکب بود کمال او غیر کمال اجزا و بسایط او بود چنانچه کمال
سکنجبین غیر کمال سرکه و انگبین و کمال خانه غیر کمال چوب و سنگ و خشت
بود پس چون آدمی مرکب است کمالش نیز غیر کمال بسایط و اجزای او
بود و چون اشرف المخلوقات است او را کمالی بود که هیچ موجود را با او در آن
مشارکت نباشد پس کمال انسانی آنست که احاطت بمراتب موجودات
و ما فیها و اطلاع بر حقائق آن بحسب استطاعت حاصل کرده بمعرفت مطلوب
حقیقی که واجب الوجود است و غرض کلی که انتهای جملگی موجودات باوست
مشرف شود و مفهوم این مذهب حکما متحد بصداقت است زیرا که از علوم
دین ثابت است بلکه احکام دین مبنی بر آنست که انسان بعبادت معبود
حقیقی کوشد و تقرب الی الله جوید تا بمقام اتحاد رسد که دلش ساکن قلبش
مطمئن گردد چنانچه شیخ سعدی شیرازی علیه الرحمة میفرمایند نظم

تأمل در آئینهٔ دل کنی		صفائی بتدریج حاصل کنی
مگر بوئی از عشق مستت کند		طلبگار عهد الستت کند

بپای طلب ره بدانجا بری پدرّ و یقین پرده های خیال		وز انجا ببال محبت پری نماند سراپرده الا جلال

وکمال مذکور حاصل نشود الا بظهور احوال حمیده و غلبهٔ نفس ملکی
مطمئنه و غلبهٔ نفس ملکی مطمئنه حاصل نیاید تا وقتیکه نفس بهیمی اماره
مغلوب و مقهور نگردد و مغلوبیت و مقهوریتش بے علم و عمل و
بی حکمت و بے تبعیت شریعت که قانون حکمت حکیم مطلق است میسّر
نمی گردد که بنا به تبدل عادات رذیله و کسب اخلاق شریفه بهتر از
احکام شرع شریف علاجی دیگر نیست و اندرین باب که خُلق متبدل
می شود حکما را اختلاف است که تفصیلش طول طویل دارد اختصاراً
آنکه نزد بعضی حکمای متاخرین مسلّم است که هیچ خُلق طبعی نیست
بدلیل آنکه خُلقے قابل تغیر است ـ و کل قابل تغیر طبعی نیست پس
بعد سقوط حد اوسط یعنی لفظ قابل تغیر = نتیجه و هدکه کل خُلق طبعی نیست
بیان صغری آنکه بمشاهده و عیان می بینیم که مردم بمجالست با اشرار
کسب رذائل و بامصاحبت اخیار حصول فضائل می کنند چنانچه از
ممارست احوال کودکان خصوصاً آنانکه به بزرگی ایشان را ز جابجا

می برند ظاهر می شود که تادیب را در ایشان بسبب کمال تبعیت علیه و
عدم تجرب البوین اثری عظیم است که بحسب قابلیت بآسانی یا بدشواری
کسب اخلاق مولی میکنند و اگر اخلاق قابل زوال نبودی قوت تمیز
و رویت بیکار ماندی و حال طفولیت و جوانی یکسان بودی و تادیب
و سیاست فضول و ثبوت کبری آنکه کل قابل تغیر طبعی نیست ظاهر است
که طبع آب را تغیر نمیتوان کرد که بعد ارتفاع مانع میل باسفل نکند چنانچه
در حقیقت باران مرئیست که چون اجزای صغار مائی با اجزای صغار
هوائی ممزوج گشته از حرارت آفتاب صعود کرده بکره زمهریر میرسد
ابر بر داز آنجا متکیف گشته از اجزای هوائی انفکاک یافته بمجرد انفکاک بعد
زوال مانع رجوع بکره خود میکند و سوی جهت مرکز بحرکت طبعی خود
می آید نظر بر آن قیاس کبری بدیهی است حاجت استدلال نیست
و آنانکه تابع مذهب مذکور نیستند میگویند چنانچه تبدیل بعضے اخلاق
معلوم شده همچنان هر چند که در تادیب پردازند الا بعضے اخلاق در
بعضے متبدل نمی شود از آن استقرار تام حاصل نمی آید الا استقراء
ناقص و آن مفید یقین نیست پس چگونه حکم کرده آید که همه اخلاق

تغیر یقین است و اگر بتفحص و دریافت حال اکثر جزئیات حکم کرده آن استقراء ناقص است و آن مفید یقین نمی شود منه مؤلف

قابل زوال اند حق آنست که حکم تبدیل اخلاق علی الاطلاق یعنی کلیةً نیست
انّا لاریب فیه که تادیب را در تبدیل اخلاق اثریست اگرچه اوا شرار شرور
زائل نشود مگر چیزی نقصان ضرور می پذیرد و اگر این امر صحیح نبودی احکام
تعلیم او بیان ثار انگشتی دیدنی است که از مبدء فیاض با حکامات و حدود
شرائع بنا بر درستی اخلاق خلائق نهاده شد و وقتاً فوقتاً احکام مجددی خطاب
که مناسب ازمنه و اوقات بود بذریعه انبیاء و رسل علیهم السلام تشریع
آورده شد که گروها گروه مردم از تلقین و تعلیم و فیضان صحبت انبیاء
و رسل علیهم السلام کامیابیه مقاصد و فیض یاب مرام گشتند و هرگاه
نبی یا رسولی را زمانه دراز گذشت فتور در عالم و اوقات عالمیان راه یافت نبی
یا رسولی دیگر مبعوث گشتی حتّی که عهد همایون محمد نبیّنا و رسولنا خاتم
الانبیاء و المرسلین صلّوا و سلّموا تسلیما دائما در رسید و مطابق حدیث
شریف انّ الرسالة والنبوّة فقد انقطعت فلا رسول بعدی
و لا نبی سلسلهٔ نبوت و رسالت باختتام انجامید از آن دین متین امّت
اشرف الامم مشیّت ربّانی بنا بر درستی و تعلیم و تلقین عوام الناس مضمون
حدیث شریف العلماء امّتی کانبیاء بنی اسرائیل علما و حکمای دین

را هم مرتبهٔ انبیا آفرید که سلسلهٔ تلقین و تعلیم الی یوم الدین مربوط و استوار
ماند هکذا یستفاد من الباب السادس والسبعون من الفتوحات
المکیة ومن شاء فلیرجع الی مطالعته اما فیض صحبت با برکت رسالت
و اصحاب رسالت و تابعین و تبع تابعین چندانکه بدوری و درازی
سپری می شود قدسی انوار سعادت صحبت با برکت وقتاً فوقتاً
بقلت میگراید چنانچه حدیث شریف خیر القرون قرنی
ثم الذین یلونهم ثم الذین یلونهم شاهد بر آنست
چه می بینی عهدی که قریب بعهد نبوت است ممتاز و مشرف
ماند و ارباب آن عهد هم بخیر و برکت علم و عمل بکمال انسانی مفتخر و سرفراز
بوده اند بخلاف این عهد که حصول فضائل کجا بلکه سالک طریق طالب
مکارم را دشوار بسیار رسیده که گامی برداشتن کاری دارد چنانچه
از ارشاد جناب حضرت شمس الدین حبیب الله مرزا جانجانان
مظهر شهید قدس الله سره العزیز مستفاد میگردد و عبارته عمل بعزیمت
نمودن و تقوی گزیدن درینوقت سخت متعذر است که معاملات
تباه شده و عمل موافق شرع گویا موقوف گردیده اگر بطبق

مرزا مظهر ... ترجمهٔ خیر القرون

بهترین قرن‌ها قرن حضور سرور کائنات صلی الله علیه و آله وسلم و پس ازان مردمان قرن تابعین و پس ازان مردمان قرن تبع تابعین ۱۲ منه

روایت فقه و ظاهر فتوی اعمل نموده آید و از محدثات امور بدعت‌ها اجتناب
کرده شود بسیار غنیمت است فقط بجای دیگر میسر باشد قولهم درین آخر الزمان
استعدادها از سلوک مقامات کوتاهی نموده مقصود رسیدن اینها متعذر
گردیده پیش ازین قریب سی سال شده باشد که سیر طالبان شریعت بود فقط
فاعتبروا یا اولی الابصار درین جزو زمان که از دوره لیالی و ایام تا بجاه رسید
از قلت علوم و عالمیان و حکمت حکیمان الٰهی و طبیبان روحانی و از عدم سیاست
و احتساب خلافت و ناپیدای حدود شریعت و از شیوع جهل و نادانی عوام الناس
چه بلکه خواص الناس که کوس شرافت می نوازند از خصائل شریفه مهجور و بکردار رذیله
مصروف گشته تن پروری و لذات نفسانی و گردآوری متاع دنیوی را کمال انسانی
می شمرند و از بهر علل و اوجاع بدنی بنا بر تنهائی و معالجه نا طبیبان جسمانی میکشند و از چاره جوئی
امراض روحانی و نفسانی خود را غافل و بی خبر بلکه معطل میدارند و نمیدانند که مکان
آراستن و یکسر برای الیقین گذاشتن کار خردمندانه نیست مصرعه بی عقل و دانش
بیاید گسسته با چه جان چون کیفیت نفس و کمال نفس و کسب کمال نفس گفته شد بعرض
اکنون بیان آنست که قبول گمراهی کمال النفس در جوهر خود و لوث [illegible] پس در اصل ملتفت
شعر کردن است فی قوله [illegible] العلیم [illegible] میکند اگر بشر [illegible] شرور و لقاءیت باشد و جوهر

ظلمانی بر جوهر نورانی غالب نباشد و ارسطاطالیس گفته که اشرار بتعلیم و تادیب
اخیار شوند از آنست که چون درین زمان از فقدان تعلیم و تعلم علمای عملیکه
علم عبارت از وست و از معدومیت تادیب و سیاست خلافت و امامت
و احتساب و حدود شریعت و از تزاید فواحش و کثرت اسبابش چون طبایع
خواص را حال دگرگون است عوام را از ان افزون زشت و زبون چهای غور
است که اگر وه وه مردم هریکی را بخلاف پیشین گذشتگان نفس سبعی حاصل است
و نفس ملکی غضبی ناپدید و عفت و عصمت مفقود است و از ینجاست که قحط و وبا
و کسوف درین زمان متواتر پدید می آید چنانچه مولانای روم رحمة الله علیه
میفرماید شعر ابر برنایید پی منع زکات * وز زنا افتد وبا اندر جهات * از
مسلمات دینی است که از کثرت معاصی اینچنین حادثات عظمی پدید می آید
تا عبرت بعوام و بصیرت بخواص حاصل آید چنانچه بروایات عدیده ثابت
است که از بهر عبرت خلق هنگام کثرت معاصی اینچنین حوادث بزرگ و علامات
سترگ بحکم خالق تعالی و تقدس پدید می آید از انست که هنگام کسوف و
خسوف حکم بتوبه و استغفار است و اگر گوئی که فلاسفه در پیدایی
کسوف قطعاً بحکم علم هیئت حصر می کنند و میگویند که دائره عظمی منطقة البروج

مائل قمر را بدو نقطہ مقاطع است کہ آن نقاط را عقدتین نامند و ذنب و
راس نیز گویند پس چون قمر و شمس بر یک نقطہ از نقطتین می آید
قمر محاذی شمس میگردد و چونکہ قمر بذاتہ مظلم است کسب نور از آفتاب
می نماید حائل می آید درمیان آفتاب و ابصار ساکنان کرۂ ارض
ازان آفتاب مظلم می نماید و کسوف صورت می بندد بدین صورت

صورت کسوف

نظر بران وجہ معاصی در باب کسوف بعید از فہم است گویم اگرچہ

بنص ثابت است که رفتار شمس وقمر بحساب نیست کما دل علیه الآیة
الشریفة الشمس والقمر بحسبان وقال الله تعالی والشمس تجری
لمستقر لها ذلک تقدیر العزیز العلیم والقمر قدرناه منازل
حتی عاد کالعرجون القدیم الآیة یعنی که در باب کسوف فلاسفه
می گویند چون مبنی بر استقراء عقل است ثابت نیست که همو همین
صحیح است وچون حساب فلاسفه اکثر راست می آید اگرچه من وجه صحیح
یا قریب بصحت باشد تاهم حصر بر آن باطل وغلط است از بهر آنکه عادت
او سبحانه وتعالی وتقدس در عالم هستی اگرچه بر آن جاری است
که برای هر امر سببی قرار داده که ازان سبب آن امر ظهور می یابد لیکن
ظهور احکام او سبحانه تعالی وتقدس بر دوگونه است یکی بے سبب
چنانچه خلقت شریف حضرت مهتر آدم علی نبینا وعلیه السلام بلا وجود والدین
وتولد حضرت مسیح علیه السلام بلا پدر — دوم باسباب است
چنانچه ظهور اکثر امور کائنات پس پر ظاهر که قاعده کسوف فلاسفه نظر
بصحت هم افاده حصر قطعی نمی دهد که قدرت او سبحانه تعالی وتقدس
محیط است بر آنکه هر امر را بهر نهجیکه خواهد بظهور آرد پس حق همان است که

از نص ثابت است کما قال الله تعالی وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ وَالنُّجُومَ مُسَخَّرَاتٍ بِأَمْرِهِ و بدیهیست اگر قیاس فلاسفه بنظر بصر صحیح بود کسوف بوقت نیفتادی و حال آنکه کسوف بروز وفات حضرت ابراهیم علیه السلام فرزند سیدنا و مولانا و رسولنا صلی الله علیه و آله وسلم که کفار عرب آن روز شادی کرده بودند کسوف گردیده است که آن روز بقول جمهور دهم یا بقول بعض چهارم یا چهاردهم ماه بود و ظاهر است که تاریخی ازین تاریخها روز کسوف نمی بود زیرا که بقاعده علم هیئت و نجوم همین تاریخ آخر ماه که بهندی آنرا اماوس گویند نمی باشد چنانچه بر عالم علم هیئت و نجوم مخفی نیست و کسیکه تصریح و تصدیق این مقال خواهد در قسطلانی که شرح صحیح بخاری شریف است در باب کسوف زیارت فرماید و نیز بروایت صحیح در صواعق المحرقه مسطور است که بروز شهادت امام همام حضرت حسین علیه التحیة والسلام که دهم محرم الحرام است کسوف آفتاب افتاده بود الحاصل هر چند که قوت دین ما بالیقین مسلم و بدیهی است اما بسبب قربت زمان رسالت از روی مالطبعی یا احتشام احتساب یا سیاست خلافه و امامت یا بخوف حدوث فتنه یا بخیال مخیلات یا بالفیضان حکماء روسای عرب ارشاد مولانا و همه شعرکر یا صحبت

ولادت حضرت ابراهیم علیه السلام در سال نهم هجرت و وفات در سال دهم هجرت ... ذی الحجه ...

با اولیا بیشتر از صد سال بودن و تقوی نفس بهیمی ایشان مسلوب بود
از جهت اشتغال سوی افراط شهوات نفسانی نبوده بخلاف مردم زادگان
این عهد که از عدم اکتساب سیاست خلافت و غیره بغلبه نفس بهیمی از قیود
و اوضاع و ادیان لا ابالی زیند و معاصی کبایر را شرف و افتخار و کمال انسانی
می تصور نمایند نعوذ بالله منها پس باید دانست که درین زمان باوجود قلت قوت
و ضعف باه به نسبت سابق از جهت غلبه نفس بهیمی و از سبب عدم
سیاست خلافت و امامت وغیره و از ترقی اسباب خواهش مجامعت
جا بیجا بوقوع می آید و چون چنانست قول صاحب ضیاء الابصار
مقرون بکمال صداقت است

عبارت عین الطب

قال طبیبان زمانه بسبب عدم ترقیم سبب تحقق این قسم در کتب طب
اگرچه باعتبار کلیت داخل از قسم حرارت اوعیه منی است جزئیت را از
کلیت اخراج نکرده اعنی بسبب لاعلمی بغیر تفحص حال واقعی بسبب جریانی
استعمال نسخ کثیر کرده و از دواهم ادویه مختلفه غیر محلی عوض زوال تغیر
مزاج اصلی بجای عاید نمایند اقول سبحان الله از کلیه عبارت ضیاء الابصار

جزئیه استخراج کرده یعنی او فیلسوفی فیثل من بگری نیست میگوید حق بجانب است تسلیم می کنم در پیش آئینه طوطی صفتم داشته اند × آنچه استاد ازل گفت همان میگویم × بی شبه چنین استنباط و استخراج مسائل از اطبای زمانه ما محال است اللهم زد آنکه جمله اطبای زمانه حال را منسوب بسوی جهل نموده است بی شبه او مصداق فَقَدْ ضَلَّ ضَلَالًا بَعِيدًا گردیده دیگر آنکه او جل جلاله از آیه فَضَّلْنَا بَعْضَكُمْ عَلَى بَعْضٍ هر انسان را ممتاز فرموده و نیز هر فرعونی را عصای موسائی آفریده۔

الجواب

اول آنکه آنچه معترض میفرماید که جمله اطبای زمانه حال را منسوب بجهل نموده جوابش آنست که مراد از همگی اطبا نیست بلکه از اکثر اطبای عوام است که علمی ندارند یا دارند اما کماینبغی ندارند و شنیده اند

ے دع الدنیا وما فیها وفیها العیش لا تطمع × ولا تجمع من المال ولا تدری لمن تجمع × فان الرزق مقسوم سواء الظن لا ینفع × فقیر کل ذی حرص غنی کل من یقنع × و از بهر گرد آوری مایحتاج دست بطبابت می کشایند و جانهای خلق الله را تلف سلخت

بارگران بر سرهای خود می‌بینند و این حکایت بداهتی دارد و عینی است
نخواستم که نامی چند از هر شهر و دیار و قریه و امصار بر نگارم الا چون
از کمتران هم کمتر هم ادب و فرخور (اخلاق) رخصت نمی‌دهد می‌پندارم درین زمان
قحط الرجال جز تنی چند در هندوستان و ستگاهی نخواهد بود دوم آنکه آنچه
معترض به تحت لفظ اقول بمقتضای شوخی گفتار بکلماتی چند داد
تهذیب داده است از قبیل بحث علمی نبوده پاسخش چه گویم روایتی یاد
دارم که روزی حکیم روحانی حضرت بایزید بسطامی رحمة الله علیه از حمام
فراغ یافته از کوی تشریف می‌بردند کسی از بام سبدی خاک و خاشاک
بر تارک گرامیش افشاند حضرت موصوف سخنی نگفتند و بشکر پرداختند الحاصل
کل اناءٍ یترشح بما فیه همی تراود چه کنم آنچه در آوندمن است

عبارت عین الطب

قال آتشک فرجی است بیرونی مجرای قضیب بسبب تخالف مزاج
مدخوله یا فاعل بجانب حرارت بزودی بر سر قضیب بوجود می‌آید و بغیر تخالف
مزاجین هرگز وجودش ممکن نباشد اقول قطع نظر از عبارت مهمل اعتراضات
وافره و الزامات متکاثره وارد میشود کما تقتضی بالاثنین اوّلاً خلاف جمهور

محض قروح بیرونی قضیب را آتشک نام نهاده و سبب تولید آتشک
تخالف مزاج مدخوله یا فاعل بجانب حرارت بزودی بر سر قضیب می آید
فرموده مخفی نماند که فعل فاعل از دو حال خالی نخواهد بود یا از زن
خواهد بود یا از مرد و تخالف خلقی مزاج فاعل بشق اول منحصر بر جل
است ظاهر که مزاج مردان حار و مزاج زنان بارد و بشق ثانی
تخالف نیست باین هر دو شق مذکوره که توافق و تخالف است ما بینهم فاعل
را آتشک پیدا نمی شود اگر چنین بودی کسی بی آتشک از فاعل و مفعول
بعد از مباشرت نماندی ثانیاً از قید بزودی بر سر قضیب مفهوم می شود
اگر قرحه بعد جماع و بتاخیر و در اصل و در اوسط قضیب نیفتاده بر آن
اطلاق آتشک نخواهند کرد حاصل کلام مؤلف این است که آتشک قرحه
ایست بر سر قضیب و سبب تولیدش محض فعل مباشرت است نه اسباب
دیگر و بجز فاعل کسی را نمی شود و این خلاف مشاهده و جمهور اطبا است کما لا یخفی

الجواب

قوله عبارت مهمل الخ فاقول چون تصریح اهمال مندرج نیست و عبارت
ضیاء الابصار بے سقم است بیاسخش چه گفته آید معترض که بجا می را الخ

چند جا در رسالهٔ خود الّا نه می نگارد خود اجمال نگارست از ان لفحوای
المرء یقیس علی نفسه جز اجمال در نظرش چیزی دیگر نیست میخواستم
که بسوی قبایح عبارتش گرایم الّا بمسائل علمیه دبیرانه بکار رد استوده ندیدم

شعر من مرغ خوش ترانهٔ باغ فضیلتم	طبع مرا بزمزمهٔ شاعری چه کار

قوله قروح بیرونی قضیب را آتشک نام نهادن و سبب تولیدش مباشرت
راشمردن خلاف جمهور است۔ **فاقول** بمقتضای بشریت مغالطه
بکرامی طبع راه یافته یا نظر عالی معترض بر کتب قوم مستولی نیست
غالبًا وجه مغالطه آن خواهد بود که معترض آتشک را جمره تصور دیده
حالش بکتب معائنه ساخته باعتراض پرداخته است چه ارباب فن معنی
جمره بلفظ آتشک نیز می کنند چنانچه در طب اکبر است **عبارته** جمره و
هو بالجیم المفتوحة بپارسی آتشک گویند فقط حال استوده پندارم
و آن جمره بجیم مفتوح است ۱۲
که تمهیدا للکلام اول بتحقیق جمره و نار فارسی وغیره پردازم
تمهیدا برای کلام ۱۲
سپس بپاسخ گرایم تمهید و او مبنی است بر دو گفتار
نخستین گفتار در تصریح جمره و نار فارسی وغیره دومین گفتار
در تحقیق آتشک امّا نخستین گفتار بدانکه جمره را بجیم مفتوحه و منقوطه

آتشک نیز گویند کما یستفاد من کلام صاحب بحر الجواهر عبارته
الجمرة بالفتح حبات تظهر اما متفرقة او مجتمعة مفرطحة شدید الحمرة
یاخذ کل حبة منها قطعة کبیرة من البدن وتعمق فی اللحم فارسیتها
آتشک بدانکه بعضی جمره و نار فارسی را مترادف شمرده اند چون صاحب
اقصرائی و بعضی فرق کرده اند آنچه باسوزش و الم شدید و قلت رطوبت
باشد چنانچه گوئی که بر عضو اخگر نهاده اند جمره گویند و آنرا که هنگام ظهور
بثره خطوط طاوسی مثل زبانه آتش بر بدن پدید شود و آبناک بود و
باسوزش و لهیب بود نار فارسی نامند و تسمیه آن باین اسم یا بسبب
کثرت وقوع او در بلاد فارس یا بنابر آنکه اول کسی که علاجش اخذ
کرده از فارس بوده و قرشی فرماید که اهل فارس آتش پرست و
آتشکده های شان دایم التوقد بوده و ظاهر است که آتش دایم التوقد
قوی الحدت والاشتعال بود از آن مرض را بنابر شدت سوزش و اشتعال
بنار فارسی موسوم ساختند کما قوله انما اختصت بالنار الفارسیة
لان اهل الفرس کانوا یعبدون النار وکانت لهم نار توقد دائما وتلک
تکون قویة لا محالة لدوام اشتعالها والتهابها یشبه المرض لقوته وسمی

بها لان مادتها صفراء محترقة مختلطة بالسّوداء و فاضل گیلانی از
طبری نقل میکند که نزد اکثر اطبا جمره و نار فارسی در صورت یکی است
و نزد بعضی نار فارسی و جمره و نمله در صورت واحد است والامر
لیس کذالک زیرا که نار فارسی دانه های بزرگ باشد و درد او شدید
و در لحم غائر گردد و نمله لیس کذلک و امّا جمره محتاج بشرط شود و
او را پس از زوال خود اثر باقی میماند و نار فارسی لیس کذلک و بعد
از زوال او را اثر باذنجانی و بلیغی و سیاه باقی نمی ماند و در وی تا بقای اثر
سیماند و این فرق ظاهر است و اگرچه اینهمه جنس واحد است امّا صورت
نار فارسی آنست که سرخی شدید مع غلظ در جلد بود و نزد ظهور او بر بدن
خطوط مثل زبانهٔ آتش باشد و در جلد منبسط نگردد و الم او شدید بود و
از خاص عوارض آتش اینست که آن در جایی که ظاهر شود متمیز گردد و نیابد
بقای اثر آن بعد زوال آن و امام الحکما شیخ بو علی بن سینا رحمة الله
علیه در قانون میفرماید عبارته الجمرة بالجیم و النار الفارسی
و غیر ذلک هذان اسمان ربما اطلقا علی کل بثر اکال منفط محرق
محدث للخشکریشة احداث الحرق والکی و ربما اطلقت اسم

نار الفارسی من ذلك على ما كان هناك بثر من جنس النملة اكال محرق منفط
فيه سعى ورطوبة ويكون صفراوی المادة قليل السوداء قليل التقعير و
يكون مع بثور كثيرة صغيرة كان هناك خلطا حادا كثير الغليان والبثر
واطلق اسم الجمرة على ما يسود المكان ويفحم العضو من غير رطوبة و
يكون كثير السوداوية غايصا وبثرة قليلا كثير الحجم ترسمه وربما لم يكن
هناك بثر النبة بل ابتداءت فى الاول جمرة وجميع ذلك يبتدى حكة
كالجرب وقد يتنفط النار الفارسی والجمرة ويسيل منه كما يسيل عن المكاوی
محرق يكون الموضع رمادی فى لونه اسود وربما كان رصاصيا ويكون اللهيب
الشديد مطيفا به من غير صدق جمرة بل مع ميل الى السودا والذی يخص
باسم الجمرة يكون اسود اصل الجرح ناريا وكان له بريق الجمرة والنار الفارسی
منهما اسرع ظهورا وحركة والجمرة ابطاء واعور وكان مادتها مادة البثر
والقوبا لكنها حادة فى النار الفارسی وما عرض منها فى اللحم فهو اليسر
تحللا وما عرض للعصب فهو اثبت وابطا تحللا وكل واحد منهما عن
مرارا صفرا محترق مخالطة للسوداء وكذلك يحدث منهما جميعا خشكريشة
سوداء وكان النار الفارسية اشد صفراوية والجمرة اشد سوداوية

ولک ان تسمّی کل واحد منهما بالمعنی الّذی یجمعهما جمرة ثم تقسم
ولک ان تسمیهما کلیهما نارًا فارسیا لذلک المعنی الّذی یعینه ثم تقسم
ولک ان تعطی کل معنی اسمًا وقد فعل جمیع ذلک ولا کثیر فرق فیه وقد
یکون مع هذه و مع اصناف النملة والجاورسیّة الرّدیة حُمّیات
شدیدة الرداءة قتّالة بالجملہ چون حال جمرہ کہ آنرا آتشک نیز گویند و
حال نار فارسی مشترکا دانستی کہ بثورش را در تن انسان ابتدا جای
مخصوص و حدوثش را مباشرت لابدی نیست پس آتشک کہ بآن جناب
مؤلف ضیاء الابصار سخن راندہ اند جمرہ نیست اگر چہ باعتبار نوع
مادہ نظر بقولہ شیخ کہ گفتہ شد لفظ جمرہ برا و اطلاق یابد امّا حق آنست
کہ آتشک مذکور مبحوث ضیاء الابصار غیر جمرہ است و در زمان شیخ
علیہ الرّحمۃ نبودہ چنانچہ زائچہ ولادت امام علی ما قالہ ظہیر الدّین
بن ابی الحسن بن ابو القاسم البیہقی اینست کان حین ولادتہ الطالع
السرطان درجۃ شرف المشتری والقمر والشمس والزہرۃ
علی درجۃ شرفهم وسهم السعادت فی تسع وعشرین من السرطان
وسهم الغیب فی اوّل السرطان مع السهیل والشعریین الشامیین فقط

ونیز زائچه تولد شیخ الرئیس ابوعلی بن سینا اینچنین نگاشته اند

اسد ح / سنبله ح	سرطان د / م العاشر اسط	جوزا یا / ثور د / قمر د
میزان هم وسط	شهر صفر ۳۷۰ ھ	حمل م یاسط / شمس لط
عقرب د / قوس کا	جدی و	زهره اله / حوت ح / دلو ح

ودر ناسخ التواریخ بروایتی بلفظ صحیح آورده اند که در سنه صد وشصت [۳۶۳]
وسه در خرمیثن تولد یافت وگویند در ۳۸۶ ھ که شانزده [۱۶] ساله بود قانون
تالیف کرد ودر ۴۲۸ ھ روز جمعه باول ماه مبارک رمضان شریف بعالم
جاودانی ازین سپنجی سرای رحلت نمود ومرض آتشک در ۹۱۶ ھ یعنی سه
صد وهفتاد ونه [۳۷۹] سال بعد از وفات امام الاطبا به پیدایش رسیده است

فتدبر۔ دوبین گفتار۔ بدانکہ آتشک کہ مبحوث ضیاء الابصار
است اورا باد فرنگ و حب الافرنجی و آبلہ فرنگ وارمنی دانہ و
بجبر الضان و مرض مبارک و شجر گویند چنانچہ در تشریحش حکیم
سید علاء الدین مرحوم در خلاصۃ التجارب می فرماید عبارتہ
اما ارمنی دانہ کہ در خراسان با آبلہ فرنگ مشہور بود بجہت کثرت مشابہت
اکثر آن بجدری بود ہیئت ند در جمیع اعراض بانواع پدید آید بعضی را
آبلہ ہای بزرگ و غالب درہم پیوستہ یکبار پدید آید و آب گیرد و نخست
بزرگ شود و سوزش نکند و بخارد و درد مکند و بعضی را درد و دانہا
کمتر باشد و بعضی را در اول حال شبہ بجملہ ظاہر شود و ہیچ آب نگیرد و
ہمچنین خشک پیدا کند و بزرگ می شود و پوست را لختی بخورد و بعضے
را اندک آب گیرد و زود ریش گردد و محل آن سوزش و درد و حرارت
عظیم کند ہیچو جمرہ و گاہی بسعفہ خشک اکال باز گردد و گاہی بہ نملہ بدو
بیشتر ظہور آن اولاً بر پوست سر بود یا بر مذاکیر و گاہ باشد کہ بر اکثر اعضا
بر آید بتدریج و آنچہ اول بر آمدہ بود ہنوز باقی باشد و بعضی را نہ بلکہ یک
نوبت بر آید و گاہ باشد کہ بر بعضی اعضا غالبہ کند تخصیص سر و بر بعضی

خلاصۃ التجارب
الحکیم السید علاء الدین
[illegible]

و این محض
غلط است بلکہ
او تالیف حکیم
سید علاء الدین
صاحب ست
من تالیفہ
الاصل مرضا
العقاب

[illegible] العیون

نباشد و یا کمتر بود بتخصیص پایها وگاه باشد که بثرات اندک و متفرق مع [illegible]
و اعراض آن غلبهٔ حرارت مزاج است و اعیا خاریدن و درد مفاصل
بمرتبه که حرکت مشکل تواند کرد و در شبها درد مفاصل بیشتر رنجه دارد و
آنرا که دانه کمتر برآید وجع مفاصل بیشتر بود وگاه باشد که وجع ثاقب بود
چنانکه بیمار خواهد که خود را هلاک کند. وگاه باشد که زمن سازد و حکیم
میر عماد الدین محمود شیرازی در رسالهٔ مصنفهٔ خود که در بحث
آتشک نوشته می گوید عبارته که مرض معروف بآتشک در قدیم الایام
نبوده و از امراض جدیده است یعنی بعد بهم رسیده و لهذا در کتب قدما
ذکر آن نیست و گویند ابتدای ظهور عروض آن در ملک فرنگ بوده
و ازین جهت آن را آبلهٔ فرنگ گویند و از جهت آنکه سوزنده است مانند
آتش آتشک نامند. و ارمنی دانه نامند برای آنکه اوّلاً در بلاد ارمن
بهم رسیده و از آنجا به بلاد دیگر انتقال یافته و اطبّاء متأخرین در تطبیق
آن بامراضیکه در آن کتب قدما مذکور است اختلاف نموده اند بعضی
از اقسام نار فارسی دانسته بجهت مشابهت این بدان و بعضی حمله
نفاطات که دانه های سفید بزرگ که در بدن ظاهر می گردد و چون

یافته گردد وبشگافتد از آن زرداب یا سفید برآید وکناره های آن
سطبر باشد ومیان آن عمیق بجهت آنکه مادهٔ آن خلط محترق فاسد گدازنده
اکّال است وبعضی اقسام جرب تصوّر نموده بلکه گفته اند حرامی است لون
صدید آن مائل بسیاهی است ودرین مرض بالوان مختلف می باشد
سیاه کمترین اصناف است ودر سائر اوصاف آن مثل اند ولکن اجمالیه
متوافق باشد ولیکن بالاستقراء آنچه یافته اند از اقسام جرب نیست سبب
و مادهٔ فاعل آن سودای محترق یا متعفّن است که دران غلیان
وثوران بهم رسد وبحسب استعداد میل بظاهر جلد بدن ویا بباطن آن
نماید واز آن ورم وآبله بهم رسد زیراکه غلیان وثوران موجب انفصال
اجزای غلیظه سوداویه از لطیفه ورقیقه دمویه است خواه آن ورم متقرّح
گردیده وبدین تقریر هیچ یک از امراض سوداویه منطبق نمیگردد زیراکه
هیچ یک آنها بطریق اندفاع سودای مذکور بواسطهٔ غلیان بنحو مذکور نیست
ویا جدری که آبله نامند نیز زیراکه در جدری غلیان است وبواسطهٔ
آن انفصال می یابد اجزای دمویه فاسده از اجزای صحیحه ودرین علّت
انفصال اجزای سوداویه از دمویه است چنانچه ذکر یافت پس کرسیا اینکه

غرض غیر امراض مذکوره است این بود بیان ماہیت و تسمیه و سبب آن المدعا
مبرہن باد که از آتشک مذکوره جناب مؤلف ضیاء الابصار بحث
فرموده اند و مرئیست که آتشک مذکور از مجامعت اکثر بحدوث میرسد
و در بیشتر ابتدا اگر بر قضیب یا اندام نہانی بثره یا قرحه پدید می آید
کما لایخفی علی المجربین والماهرین از آن بمقتضای الاکثر کحکم الکل
اکثر بحکم کل می باشد ۱۲
جناب موصوف میفرمایند که سبب حدوثش مجامعت است و اول بر قضیب
ظهور بثور میگردد و نیز از اقوال معتمدین فن مدرک میگردد که حدوثش از
مجامعت اول بر قضیب یا در فرج میشود چنانچه از تذکره داؤد انطاکی
مستفاد میگردد کما سیجئ قوله آنفا فی هذا البحث و چونکه جناب
ممدوح لفظ حصر در تعریف آتشک بیان نکرده اند از آن این قسم آتشک
از سبب دیگر در تن کسی اگر حادث گردد قادح مقصود نیست چه سبب
اکثریه مجربه بدیهی را گفتن و سبب اتفاقیه را گذاشتن افاده حصر قطعی
نمی نماید بلکه استفاده کثرت می نماید و اگر تقریر پاکش را کلیة تصور بدیهی نماید
هم مذموم نبود که اکثر کلیات طبیه اکثریه می باشد کما لایخفی علی القوم
بیچنانکه پوشیده نیست بر قوم
پس بصورت کذائی اعتراض جائی ندارد و بیان مبارکش خلاف جمهور نیست

بلکہ مطابق تحقیق محققین وحاذقین ہست کما علمت بلکہ این قول با محققین
حکماء انگلشیہ ہم مطابق ہست اوشان کہ آتشک را بزبان خود سفلس
نام گزارند نیز ہمچنین میگویند کہ او دو نوع می باشد یکی اصلی کہ مثل جاری
بر اعضا پیدائی گیرد دوم غیر اصلی کہ از مقاربت مرد با زن وحالیکہ
از آن ہر دو یکے بمبتلای سفلس باشد حدوث بر دیگری نماید و اکثر
زخمش بآلات تناسل مرد یا زن میباشد

عبارت تذکرۂ داؤد انطاکی مغفور

الحب الافرنجی یعرف فی مصر بالمبارك تفاولا وعند بعض العرب
والحجاز بالشجر وهو مرض عرف من اهل افرنجة اولا وتناقل عنقریب
بجزیرة العرب سنة سبع وثمان مائة وتزائد حتی کثر فلیبسط
الکلام علیه لعموم البلوی به تبرعا لله تعالی فنقول هو مرض تعدی
بمجرد العشرة واسرع ما یفعل ذلك بالجماع ومادة من الاخلاط
کلها فیکون من الدم وعلامته ان یکبر ویستدیر وتشتد حمرته
جدا وینزف الدم والرطوبة مع التهاب وحکة وعن الصفراو
علامته ما ذکر مع قلة الرطوبة وزیادة الحدة والصفرة وسمی

بصر الضان وعن البلغم وعلامته الافتراش وعدم الحکة و
کثرة الرطوبة وبیاضها وعن السوداء وعلامته الجفاف والصلابة
والکمودة وقد یترکب من اکثر من واحد وعلامته اجتماع ماذکر
واول مایفسد به البدن من الخلط یدخل فی العروق فیحدث
الکسل والثقل والحمی والحار منه یحدث الضربان فی المفاصل ثم
ینفس من محل واحد یسمی امه واخبثه ما بدأ بالمذاکیر والمغابن
وجملة الاطباء تبدأ هذا بالمراهم المدملة فیختم فیدبر علی
البدن فلیحذر من ذلک انتهی وانچه معترض صاحب شقیقین
قائم کرده نظر بمزاج خلقی مرد و زن باعتبار حرارت و برودت صورت
توافق و تخالف بر آورده میگویند که ما می بینیم فاعل را آتشک پیدا نمیشود
واگر چنین بودی کسی را آتشک نماندی جوابش می گوییم که این از
مغالطه صریح بیش نیست چه جناب مؤلف ضیاء الابصار میفرمایند

سبب تولید آتشک تخالف مزاج زن با مرد است بجانب حرارت
از آن حرارت مزاجی خلقی جنسی مراد نیست بلکه حرارت غریبه مرضیه عرضیه
عبارت از وست چنانچه جناب مؤلف ضیاء الابصار عبارتی که در

کشف العیون

باب دوم مقالهٔ چهارم که نقلش در بحث سوزاک بداشته ام و از عبارتی
که در همین بحث جناب موصوف آورده اند کالشمس فی الضحی بخوبی
بیّن وظاهر است که از حرارت حرارت غریبه مرضیه محترقه مراد دارند چنانچه
بیان مبارکش اینست عبارتهم فصل سوم از باب دوم مقالهٔ چهارم
آتشک قرحه ایست بیرونی قضیب بسبب تخالف مزاج مدخوله یا فاعل
بجانب حرارت بزودی بر سر قضیب بوجود می آید و بغیر تخالف مزاجین
هرگز وجودش ممکن نمی باشد امّا اگر چه شناخت گرفتاری مفعوله باین
مرض بچند انواع از روی مشاهدات ممکن است الّا علامت صحیحه
زن آتشک زده آنست که وقت دخول قضیب در فرجش حرارت
محترقه سوزان بحسب تفاوت مراتب بقضیب محسوس می شود اگر بکسی
یابند از جماعش علی الخصوص از انزال بکدامی حیله باز مانند چراکه وقت
انفتاح مجرای منی حین انزال سریان حرارت بخوبی ممکن میباشد و
حصول آتشک بوجود می آید پس بحسب اتّفاق اگر بدام زنی ملوّثه
این عارضه گرفتار شوند بطوریکه امکان پذیر بود قصد انزال ننمایند
که باعث گرفتاری مرض آتشک متصوّر است شخص صحیح ولو عمر که بزن

متغیّره بمرض خفیفهٔ آتشک گرفتار شود و فوراً حصول آتشک بهم رساند
بخلاف شخص متحمّل حرارت خفیفه که از حرارت خفیفه مفعوله متاثر نمی گردد
بلکه عین مزاجش میباشد الّا البتّه از جماع زن ملوّثه بحرارت کثیرهٔ این مرض
بنسبت مزاج فاعل آتشک در ولش خواهد افتاد و یا سوزاک دامنگیر حالش
خواهد گردید و در صورت کثرت حرارت بمزاج فاعل تغیّر بمزاج مفعوله نیز
غرض که تباین مزاج از فریقین سبب احداث تغیّر بمزاج دیگری باعث
بر مرض است خواه جریان خواه سوزاک خواه آتشک بحسب قلّة مراتب الحرارة
باعتبار کمی و بیشی مراتب حرارت ۱۲
وکثرتها العجب کلّ العجب که باوجود اظهار کذائی معترض را خلاف
تعجّب بنهایت مرتبه است ۱۲
راه ادراک و طریقهٔ فهم اطبّاء چگونه مغالطه پیش آمد که حرارت مرضیهٔ غریبه
عرضیه را حرارت خلقی جنسی تصوّر کرد الحاصل چون از حرارت حرارت غریبه
مرضیه عرضیه مدّعاست اعتراض وارد نمی شود و قول معترض که
اگر چنین بودی کسی بے آتشک نماندی فضول و بیمعنی است و آنچه
معترض صاحب میفرمایند که از قید بودی مفهوم می شود که
اگر قرحه غیر حشفه بر ذکر بجای دیگر افتد چه اطلاق آتشک بر او نخواهد بود
احقر النّاس جوابش بوجوه عدیده میگوید اوّلاً آنکه بدیهی و ضرورت

چون جلد حشفه رقیق و نازک است اکثر اثر و ظهور شی ابتداءً بر حشفه
پدید می آید و الاکثر حکم الکل پس از جهت کثرت لفظ قضیب
(اکثر بحکم کل می باشد ۱۲)
آورده شد ثانیاً آنکه چون بر قسم از اقسامش همان است که از حشفه
پیدا گیرد کما صرح به انطاکی و هو قوله از آن لفظی آورده شد که
(چنانچه بآن تصریح کرده است انطاکی علیه الرحمة و گفته است قول آن ۱۲)
برعایتش دال بود و ظاهر است که چون غایت شی مفهوم شد و اولین
مدارجش بضمنش داخل باشد ثالثاً آنکه باشد که بثره بجای دیگر حدوث
یابد و بر حشفه بهویدا می رسد چنانچه مرئیست که بجا ها ی دیگر بثره یا بثور قرحه
یا قروح پدید می آید اما از ین اطلاق آتشک باطل نمی گردد زیرا که غرض
از جهت تعبیر من وجه از حیثیت و تعریف خود بدر نمی رود رابعاً آنکه
لفظ بر سر قضیب از غرض انکشاف حال است کما سیجیء تفصیله
(چنانچه می آید تفصیل آن)
اتفاقی تعلیق هذا البحث انشاء الله تعالی و چون در تعریف قرحه
(عنقریب به تعلیق این بحث اگر خواسته الله تعالی است ۱۲)
بیرونی مجرای قضیب مذکور است و مقام بیرونی مجرای قضیب چون وسط و
بن قضیب را شامل است وسط و بیخ قضیب خارج از مقام مجرای او نیست از آن
اعتراض وارد نمی شود خامساً آنکه قرحه بیرونی قضیب گفتن از بهر
تصحیح موضع اکثر عرض است حصر حقیقی مدعا نیست چنانچه در همین بحث

جناب موصوف افاده میفرمایند عبارتهم و چون آتشک مرض جلدی است اکثر آثارش بجلد ظهور می یابد خواه بطور قروح باشد یا بثور امّا عند سریان حرارت باعضای باطنه گاه ظهورش بجلد نمیگردد و اکثر باعث احتراق جوهر منی از حرارت آتشک قاطع نسل است انتهی بقدر حاجت

دفع دخل مقدر ازین افاده که آتشک مرض جلدی است اکثر آثارش بجلد ظهور می یابد نظر بلفظ اکثر لازم نمی آید که وجودش اکثر بر جلد نمی بود چنانچه مذکور شد یا آنکه کثرت یکی منافی کثرت دیگری بود زیرا که لفظ اکثر بمقابله قابل خود که لفظ گاه که بفقره پائین است واقع گردیده است و اینکه چیزی من جهت از چیزی اقل بود و من جهت اُخری از چیز دیگر اکثر بود منافاتی ندارد چنانچه در علم عدد مسلّم و بدیهی است که عدد ۹ از عشره و جمله عشرات اقل است و از واحد و جمله احاد اکثر است بالجمله کثرت قرحه قضیبی مسلّم است اگرچه بثره یا بثور بر جسم غیر از قضیب بجای دیگر ظهور یابد بر تعریف آتشک اعتراض واقع نمی گردد چنانچه گذشت و نیز از تعلیق ذیل مبرهن خواهد شد انشاء الله تعالی

در تصریح تعریف آتشک مندرجهٔ ضیاء الابصار فی قدّ الباه

تعریف آتشک اینست آتشک قرحه ایست بیرونی مجرای قضیب بسبب تخالف مزاج مدخوله یا فاعل بجانب حرارت بزودی بر سر قضیب بوجود می آید فقط

تصریح

بتصریحش می گوییم که چون مرض بودن آتشک بین الاطبا مشهور لفظ مرض در تعریف نیاورده شد یا آنکه چون قرحه گفته شد و نبود مرض آنا بر سه قسم یکی سوء المزاج دوم مرض الترکیب سوم تفرق الاتصال پس قرحه که تفرق الاتصال است مرض بودنش ثابت از آن بحذف لفظ مرض آتشک قرحه ایست گفته شد و چونکه اکثر در اول قرحه می بود بثره نگفت و نیز آنکه بثرهٔ آتشک اکثر در ابتدا با زرد آب بود از آن قرحه گفته شد و نیز آنکه لفظ بثره از نار فارسی و جدری وغیره امتیاز کامل نمی داد از آن لفظ قرحه آورده شد که ممیز ابطر ازاظهر بود و قرحه و بثره هر دو لفظ بنظر کثرت الفاظ نیاورده که قرحه و بثره اگرچه در طب اصطلاحاً معناً تفاوت بین وجه دارد اما هر دو در بودن تفرق الاتصال متحد المعنی هست و بجای قرحه لفظ

تفرق الاتصال که مشتمل بر معنی بثره و قرحه هر دو بود از آن ترک کردند
که تفرق الاتصال بمعنی متعدده اطلاق می یابد و در آن تمیز بیّن چنانچه در لفظ
قرحه حاصل است نبود و جلده بیرونی مجرای قضیب گفتن شمه منفعت
دارد یکی آنکه تا دلالت حاصل آید که آتشک مرض جلدی است و چون
مرض جلدی است مفهومش عام باشد یعنی قرحه در حشفه اولاً پدید آید
چنانچه اکثر می بود و یا بلا تخصیص بجای دیگر بر جلد تن بروز نماید دوم آنکه
چون قرحه اندرونی قضیب سوزاک نام دارد از و تمیز و فرق حاصل آید
سوم آنکه جلده بیرونی مجرای قضیب دال است بر آنکه اثر حرارت مقام
مخصوصه مدخوله اکثر ابتداءً در اخلاط یا مزاج متشبث گشته باعث مرض یا
بروز قرحه نمیگردد بلکه در جلد قضیب اکثر اثر پذیر میشود و سبب اکثریتش
آنست که اکثر قرحهٔ آتشک یا فضول ردی الکیفیت در فرج که موضع دخول
قضیب است می باشد پس چون بر سطح بالای قضیب کیفیت ردیه
مماس میگردد اولاً اثرش بجلد قضیب ظهور می یابد خصوصاً بر سر قضیب
که جلد حشفه نازکتر است بر سبیل سرایت بمزاج و اخلاط متشبث
میگردد و وجه حدوث حرارت قرحه اکثر اولاً در جلد قضیب ظاهر است

تفرق الاتصال

زیراکه حرارت کیفیتی است از کیفیات محسوسه و کیفیت محسوسه
اثر بر اقرب و مجاور خود که او را مس می کند بیشتر می سازد
بہ نسبت قریب خود که او را مماس نبود چنانچه مرئی و
بدیہی است که اگر قطعه مس را بالاے قطعه آہن بہ نہجی
بنہند که ہر دو را التصاق وضعی باعتبار سطحین مماسین
اگرچه کامل بود که فرق و جدائی در سطحین مماستین
بین و مرئی نبود و لیکن چون آن قطعهٔ آہن را بر آتش
بنہند ضرور است که حرارت آتش اول سطح قطعهٔ آہن
را که بہ نسبت قطعه مس از آتش اقرب و مماس است
گرم خواہد کرد فتدبر و آنچه بسبب تخالف مزاج
مدخوله یا فاعل بجانب حرارت گفته شد پس فقط لفظ
مزاج بلاقید سوء المزاج یا حرارت بلاقید غریبه بنابر
قلت الفاظ است که خود مقام دلالت می کند کسی جز
جہال از قوم نخواہد بود که چون بحث از مرض می رود
پندارد که از تخالف مزاج خلقی اصلی یا از حرارت خلقی

مزاجی بحث است زیرا کہ حرارت اصلی خلقی مزاجی انسان
در مزاج من جہت المجامعت یا معانقت یا مجالست بسبیل
سیرورت موجب مرض نمی شود زیرا کہ حرارت خلقی
در انسان یا حرارت غریزی یا اسطقسی می باشد
کما صرح بہ محمد بن محمود آملی طاب ثراہما
عبارتہ اعلم ان الانسان فلہ حرارتان احدہما
یفاض علیہ مع فیضان النفس الناطقة و یسمی
غریزیة والاخری عند اجتماع بسایطہ و یسمی
اسطقسیة وہذا غیر الاولی لانہا مقومة بوجودہ
وہذہ لماہیتہ وتلک تفارق بعد موتہ وہذہ باقیة
اما حرارت غریزی خواہ از قسم حرارت سماوی
باشد چنانچہ مذہب حق مذہب ارسطو است خواہ از قسم
حرارت عنصری باشد چنانچہ مذہب جالینوس و تابعین
اوست اما ہر دو صورت نظر باقوال فریقین از فعل
عفونت و حرق و فساد و لذع و سائر منافات و

منافرات پاک است از آن موجب مرض و جسمی که هر آن
متعلق باوست نمی شود پس بجسم دیگری که مجاور او
گردد از مجرد مجاورت چه رسد که جز مجاورت و قرب
حلولش در جسم دیگر ممکن نیست اما حرارت اسطقسی
داو با فعال مشابه باوست و نیز از جهت متقوم بودنش
بوجه مخصوص حلولش در وجود دیگر و انفکاکش غیر ممکن
است بالجمله حرارت خلقی مزاجی موجب مرض نمیگردد
و بجای لفظ مرد و زن مدخوله و فاعل از آن
آورده شد که بلا لفظ مباشرت معنی مباشرت حاصل آید و منفعت
اشارت مباشرت آنست جمره که باقسام عدیده اطلاق
دارد و نیز معنی او که آتشک است تا از آن فرق و امتیاز
حاصل آید و قید بجانب حرارت را یکی وجه آنست تا
تخالف از تخالف من جهة البرودة تمیز یابد دوم آنکه
از لفظ بجانب بوضوح پیوندد که بودن غایت حرارت
ضروری نیست چه از حرارت قلیل هم حدوث می یابد چنانکه

جناب صاحب ضیاء الابصار خود اشارت بآن در صفحه ۱۴۲
سطر ۹ می فرمایند قولهم شخص صحیح و نو عمر که بزن متغیره بمرض
خفیفهٔ آتشک گرفتار شود فوراً حصول آتشک بهم میرساند
الخ واگر گوئی که از مباشرت مریضه یا مریض گفتن مدّعا
حاصل بود اینقدر تکلیف از چه روست گویم که آتشک اکثر
زنے را نمی بود بلکه باعتبار مرض آتشک آن زن صحیح می بود
مثل بعضی از لولیان بازاری که مثل جائے که مردمان کثیر
در آنجا بول کنند آنجای متعفن می گیرد اندام نهانی شان از
جهت مجامعت کس و ناکس اشخاص مختلف المزاج بمزاج حرارت
ردیه متکیف می بود یا زنان غیر مقید کثیفه که باشیای احتراد
احده ردے المزاج مواظبت دارند مزاج اخلاط ابدان
ایشان صالح نمی بود و چون رحم مدفع فضول طمثیه است
کیفیت ردیه من جهت رداءت دم الحیض در رحم گرد می آید
از ان اندام نهانی شان نیز بکیفیت حارهٔ ردیه متکیف میباشد
پس از مباشرت اینچنین زنان آتشک نیز بحدوث می آید

از آن تخالف مزاج فاعل باد خوله گفته شد که احداث
این قسم آتشک هم در تعریف داخل بماند و بزود می بر بسیر
قضیب بوجود می آید که بجای بحدوث می آید آورده ند
بتصریحش می گویم اوّل باید دانست که هر مرض را
قبل از آنکه او را مرض گویند وقتی و حالتی می بود که لفظ
مرض برو اطلاق نباید زیرا که سوء مزاج اطلاق می یابد بر
حالتی که تغیّر دهد مزاج را از صحت بمرض کما قال العلامة الآملی
عبارته انّ سوء المزاج یطلق علی حالة تبدّل
المزاج من الصحة الی المرض قبل ان یستقر وبالنفس
یسمّی هذه الحالة حدثا وعلی الحالة المذکورة
اذا استقرت وهذا هو الّذی یخصّه باسم المرض
بالجمله بعض اوقات اوّل بثره پدید می آید وپس از زمانی
بقرحه می انجامد پس بثره برای قرحه بمنزلهٔ زمانهٔ حدوث
می باشد چونکه در حد لفظ قرحه بود بجای حدوث می یابد
بوجود می آید گفته شد تا افاده وهم باستقرار مرض ضمناً

اشارت حاصل آید بسوے حدت بثره که بثره هم
خارج از تعریف نماند و چون بوجود مے آید که خبر
است و افادهٔ معنی استقرار مرض میدهد از آن بزودی
بر حشفه گفته شد تا دلالت کند بر افادهٔ این معنی که تمام
حدت این مرض کوتاه تر می بود و زمانهٔ استقرار مرض
قریب تر می باشد یعنی در اسرع زمان بثره قرحه
می گردد و بر او اطلاق مرض صادق می آید و ازینجا است
که جناب مؤلف ضیاء الابصار در صفحه ۲۴۶ سطر
۶ اشارت می فرمایند عبارته و چون آتشک مرض
جلدی است اکثر آثارش بجلد ظهور می یابد خواه بطور قروح
باشد یا بثور فقط و این تعریف مذکوره ضیاء الابصار
بسوط و مکمل است از عبارتے که انطاکی بر نهج و روش
تعریف آورده و گفته عبارته هو مرض یحدث
بمجرد العشرة و اسرع مایفعل ذالك بالجماع
فقط و اگر کسی گوید که تعریف شئی بر چهار قسم است

یکی حد تام و آن مرکب باشد از جنس قریب و فصل قریب
دوم حد ناقص و او مرکب بود از جنس بعید و فصل قریب
سوم رسم تام و او مرکب باشد از جنس قریب و
خاصه چهارم رسم ناقص و آن مرکب باشد از جنس
بعید و خاصه و در تعریف مذکوره قرحه عرض عام داخل
است ازان لازم می آید که تعریف مذکور از اقسام اربعه
خارج است جواب این گوییم که آتشک باعتبار تخالف ماده
گاه بصفراویت گاه بدمویت وغیره وغیره اقسام که بجز
جزئیات است اضافت می یابد چنانچه در کتب مسطور است
اسم جنس است و اگر گوئی که جنس آن بود که مقول
باشد علی کثیر المختلفین بالحقائق و درینجا اضافت علی
مختلفین الحقائق صادق نمی آید جنس چگونه باشد گوییم
که این تعریف جنس مندرجه سوال در علم میزان مسلم است و نزد
اطبا جنس اطلاق می یابد باعتبار اشتمال آن بر کثیرین اینی
جنس نزد اطبا آن باشد که مقول بود علی کثیرین مختلفین بالعدد

دون الحقیقة چنانچه صاحب بحر الجواهر آورده عبارته
الجنس کلّی مقول علی کثیرین مختلفین بالحقائق فی جواب
ما هو هذا فی اصطلاح المنطقیین و امّا عند الاطباء
فیراد به معناه اللغوی کما یقال جنس الذّکورة والانوثة
لانّ الجنس فی اللغة ما یعم کثیرین ولا یشترط فیه اختلاف
الحقائق ولا شکّ انّ الذّکورة والانوثة کذلک و
فاضل جیلانی از شیخ امام الاطبّاء رحمة الله علیه بحوال
شفا نقل می کند که یونانیین جنس نام میدارند منسوب الیه را
که شریک شوند در او کثیرین - پس عالی نزدیک اوشان
جنس برای علویین است و مصر جنس برای مصریین
المدّعا آتشک اسم جنس است و قرحه اگرچه عرض
عام باشد امّا ایراد صادق نمی آید بدو وجه یکی وجه
آنکه در علم میزان هرچند که رسم ناقص خوانند مگر گاه رسم
مرکب از عرض عام و خاصه نیز می آید چون موجود ضاحک
در تعریف انسان و گاه مرکب می آید بعرضیات فقط که

مختص باشد جمله عرضیات بحقیقت واحد چون ماشٍ علی قدمیه و
عریض الاظفار بادی البشرة مستقیم القامة ضحاک بالطبع
در تعریف انسان دوم وجه آنکه اینچنین حدود از بهر امراض آوردن
دستور و رسم اطباست چنانچه می آورند الصداع المتی اعضاء
دردیست که اندرون اعضای
الراس که لفظ صداع اسم جنس است والم عرض عام و نیز آنکه ایراد
سرپیا شد ۱۲
باعتبار علم میزان وارد می شود نه باعتبار طب چنانچه اشرف الفضلا
فاضل الدهلوی استاد الاستاد مخدومنا ملجانا
حکیم محمد شریف خان صاحب سقی الله ثراه وجعل الجنة مثواه
تر و تازه گرداند خدا تربتش گرداند جنت را خوابگاه او ۱۲
در شرح فارسی که بر حمیات قانون است افاده میفرماید عبارته
اینکه حد حقیقی همین است که مرکب از جنس و فصل باشد چنانچه در میزان
مبین است لیکن اهل میزان که حق ایشان بیان حد حقیقی است
بسیار است که فصول حقیقی نمی آرند برای آسانی فهم از روی شفقت
بر متعلمین و ترحم بر مبتدیین احکام فصول جاری میکنند و مشارکات
جنسی را از وی خارج میکنند مثل ناطق و صاهل و غیر آنها را فصل میگویند
و حال آنکه تعریف فصل اند و فصل نیستند زیرا که آنها جزو مقوم اشیائی

موجود نمی توانند شد کہ مابین فی علتہ پس ہرگاہ کہ حال آنہا چنانکہ ظاہر گشت بمقام خود ۱۲
چنین باشد اطبا کہ منظور ایشان بیان حال امراض است محض و
بیان دقائق فلسفیہ منظور نیست آنہا کہ برای سہولت تعلیم و تعلم احوال
مرضی اعرض عام را بجای جنس و خاص را بجای فصل ذکر کردہ احکام جاری
نمایند بسبب مواخذہ نمی توانند شد بلکہ موجب تحسین است نظر بغرض مطلوب۔ فقط

عبارت عین الطب

قال چہار گولی بندند اقول اگر مؤلف بجای گولی حب یا غلولہ
فرمودی اولی می بود زیرا کہ بضرورت الفاظ غیر مستعملہ ہندی را در
عبارت پارسی جا دادن بعید از فصاحت است۔

الجواب

اوّل آنکہ در پارسی و تازی شیوع دارد کہ علم محتاج بہ تغیر و تبدل نیست
چون گولی علم است بہر زبان کہ آوردہ شود داخل عدم فصاحت
نگردد از ینجاست کہ در شفائی و ذکائی و مجموعہ بقائی و قادری
اکثر اسامی ادویہ ہندی مندرج است باوجودیکہ نامہای آنہا در عربی
و فارسی موجود است دوم آنکہ ادبا کہ صناعت فصاحت حق

کشاف العیون

ایمان

اوشان است در آوردن علم اگرچه هندی الاصل باشد احتراز
نمی ورزند چنانچه نعمت خان عالی در وقایع ششم تاریخ
بستم شهر شعبان المعظم سنه جلوسی میگوید عبارته مجمع گشته
بیرج آتشی — عالمی را گشته انداز توپ و بان × ملاحظه باید با وجودیکه
کوس فصاحت می نوازند و دم از صناعت انشا میزند اما در آوردن
لفظ هندی بان که علم فارسی هم میدارد اجتناب نمی ورزند و
در فرس او را تیر چرخ خوانند چنانچه انوری گوید شعر

نه تیر چرخ بسامان برشدن بوهق	نه منجنیق رسد بر سر شش کنگر

و ایضاً ظل سبحانی خلیفة الرحمانی در رقعات عالمگیری میفرمایند
عبارته فرزند عالیجاه غازیان عصر با چیره زعفرانی بر سر و جامه آزعفرانی
در بر چیره لفظ هندی است بعض شعرا در هند رسیده در اشعار فارسی
خود هم آورده اند چنانچه طغرا گوید شعر عجب نیست از سرو بالابلند ×
که از عشق پیچان شود چیره بند × ایضاً جوگی که لفظ هندی است آنرا
در کلام پارسی جناب فخر الافاضل تاج الاتقیا حضرت شاه ولی الله
صاحب دهلوی رحمة الله علیه میفرمایند رباعی عاشاکر اکابر

رہ جوگیہ روند × اثبات مقالات رہا این بکنند حبس نفس و حصر نفس
دارد فرق حبس نفس ست آنچہ نشانش بدہند × سوم آنکہ ثبوت
عجیب آنست کہ افصح الفصحا یعنی خود معترض در آخر اعتراض خود
کہ بذیل جواب ہذا است لفظ ٹونکہ کہ ہندی الاصل ست و از گولی اثقل ست
در بارہ ی عبارت خود آوردہ وگفتہ کہ شاید این ٹونکہ است چہارم آنکہ
بعض اطبای متاخرین را دستور است کہ قولی یا نسخہ اگر از دیگری نقل
میکنند و آن تصرف روا ندارند بعینہ و بالفاظہ نقل می بردارند و عدم
تصرف را داخل دیانت می تصور نمیچون نسخہ مندرجہ ضیاء الابصار
نقلاً مسطور است بحالت اصلی خویش است پنجم آنکہ دیگر اطبای مجربین
ہم برین رہ روش بودہ اند و لفظ گولی را بحسب تسمیہ نکردہ اند چنانچہ
محمد اکبر عرف محمد ارزانی دہلوی مرحوم در مجربات اکبری
آوردہ است عبارتہ دوائے کہ در آوردن اشتہا نفع تمام
دارد و بغایت مؤثر است و بمنزلہ اکسیر است - سیماب یکدام گل زرد
نشاندہ دستہا گرم نشستین سیماب را در شیرہ بھنگتالی کہ آنرا بزبان
بنگلی گویند دو روز ترکنند و روز سوم سیماب برون آرند و در

پارچہ سفت دو سہ مرتبہ صاف نمایند بعدہ در آفتاب خشک سازند پس
سہاگہ و سیماب در آوند تا پل با چوب نیم حل کنند و گلہا می ریزند اندک
اندک می افزایند حل می کنند تا کہ ہمہ گلہا در وی حل شوند سیماب
سحق چار پاس است پس بمقدار فلفل گرد گولی ببندند و اگر گولی
نہ بندد قدری گلاب در آن بیفزایند و بعد از طعام دو گولی فرو برند
و از ترشی و بادی پرہیز کنند طعام ہضم کند و اشتہا بسیار آرد
گل نرمہ اگر غنچہ بود تمام و شگفتہ باشد بہتر است فقط

عبارت عین الطب

قال یک گولی برای خدا پس سر اندازند اقول لا حول ولا قوۃ
الا باللہ برای خدا این چہ گولی است معلوم می شود کہ آن گولی
است شاید مؤلف از زنان ہند آموختہ والا نہ برای خدا انداختن
غالباً خلاف عقل و نقل ظاہر مناسب این بود ہم شرط اسلام
کہ اگر یک گولی برای خدا پس سر انداختن گفتہ است دیگری را
برای رسول انداختن اجازت دادی اولی می بود فقط

الجواب

اوّل آنکه ظاهر احمد و بشرعی بقیاس نمی آید والله اعلم بالصّواب

دوم آنکه ظاهر آغاز باسم خالق است از آن هم قباحتی متصور نمی شود

سوم آنکه بعضی نسخ که از درویشان شنیده و دیده شده در آنها

اینچنین قیود بسمع میرسد غالباً سرّی از اسرار خواهد بود و چون علم

اسرار از حیطهٔ قیاس و عقل برون است ادراک کار نمی دهد امّا

بحکم ظنّوا المؤمنین خیراً عقل اقتضا میکند که چون آغاز باسم

باریتعالیٰ است باشد که احسانے باشد چهارم آنکه دیگر اطبّای

متقدمین نیز اینچنین آورده اند چنانچه حکیم محمّد اکبر عرف حکیم

محمّد ارزانی غفرله که در عهد بادشاه دین پناه حضرت ظلّ سبحانی

صاحبقران محمّد اورنگ زیب عالمگیر جنّت مکانی مرد ذی پایه

بپایهٔ علوم بلند پایه شیخی از شیوخ خاندان سلسلهٔ عالیه قادریه اصلها

ثابت و فرعها فی السّماء بود و عقل اقتضا نمی کند که اینچنین بزرگ

قولی را که محدث و بشرعی یا بیم عصیانی دارد آنرا به تالیف خود جا دهد

و آنچنان به پسندد که در مذموم یا مکروه بودنش لب نگشاید۔

عبارت مجرّبات اکبری که در آن حب را چهار پاره کرده بچهار سو

ایمار فته وهو هذا دیگر اجواین خراسانی بیدام سخته سیماب
[دوان آمیخت]
یک ٹانک نانخواه نیم پاؤ بھلانوه یک پاؤ قند سیاه کهنه یکپاؤ طریق آنست
که اوّل اجوائن خراسانی و سیماب را یکجا کھرل کنند تا دو پاس بعده نانخواه
آمیزند و یکپاس دیگر کھرل نمایند بعده بھلانوه دو دو و سه سه بیامیزند
و بکوبند تا تمام بھلانوه آمیخته شود و بعد از آن چهار گھڑی دیگر بکوبند و
از جمله پانزده حب سازند و یک حب را چهار قطعه کرده چهار طرف اندازند
بعده یک حب صبح و یک شام با یک کاسه جغرات ترش حل کرده
بدهند و بالای وی جغرات دیگر دهند و هر قسم ترشی که بخواهند بخورند بلکه
لازم است البته بدهند مگر شیر و شیرینی که نتوان داد و دیگر همه توان داد و
ازین دوا بعد سه روز دهن بجوش می آید دو سه روز دوا نباید کرد
بگزارند تا آلایش برآید بعد از ان بیخ کنار جنگلی جوشانیده بغرغره فرمایند
دهن لغر خواهد شد در هفت روز ازین دوا اگرچه باد فرنگ باشد
دور می شود مجرب است و باید که از بھلانوه که یکپاؤ است سر آنها را
دور ساخته داخل نمایند در دوا پنجم آنکه این امر که حبّی بپندارند از قسم
اسرار است طبیب را نظر باحوال طب انحرافش بے وجهی من الوجوه نباید که

در اختراع و وجود طب از بعضی امور اسراریه منقول است که نظر بر آنها
اگر گویند که مبدء طب اسراری است سزاوار بود چنانچه امرے چند
من الامور الاسراریه که بنای طب بوده اند نظراً بنگارش میرود

خاتمه

در ذکر بعضی از امور اسراریه که مبدء طب بوده است

سر اول

منقول است که اول بر حضرت آدم ابو البشر و حضرت ادریس علی نبینا
و علیهم الصلوة والسلام که نزد حکما هرمس الهرامسه اشتهار دارد
ابواب طب برگشادند و طرق کشود الهامی بوده اند که بیش از آن در
کائنات سرّی و اسراری هست سرّ دوم جالینوس در کتاب فصد
خود بیان میکند که در ایام جوانی مدتی مدید در مواضع اتصال کبد
بحجاب احساس الم میکردم هر چند معالجه پرداختم سودی نبرداشتم
تا آنکه شبی در خواب دیدم که شخصی وجیهه با من میگوید که عرق ضاربا
را فصد کن و تا زمانی صبر کن که خون خود بخود بایستد چون بیدار
شدم عمل بر او کردم شفا یافتم و اولاً بنای فصد همین امر بوده است

سیوم جالینوس در مقالهٔ رابعه از حیلة البرء تصنیف خود آورده که شخصی را
دیدم که زبان او بحدی متورم گردید که در دهان او نمی گنجید من حب مسهل تجویز
کردم و گفتم که مبردات بر زبان نهی او بگفتهٔ من عمل نکرد و نظر بر مشورت دیگر اطبا
گذاشت اتفاقاً بخواب دید که شخصی باو میگوید که عصارهٔ کاهو را در دهان خود نگهدار
آنگاه او مشورتم پذیرفت و از استعمال عصارهٔ کاهو از مرض مذکور خلاصی یافت
چهارم حکیم اربیاتوس در کتاب کبیر خود نقل میکند که شخصی سنگ مثانه
داشت هرچند معالجه کردم اثری مترتب نگشت آن شخص از تصادم مرض مضطر
گشته مستعد هلاکت خود شد درین اثنا در خواب دید که شخصی باو میگوید که
این جرنک کوچک که در دست من است این را اسفراغون میگویند بر کنارهٔ
دریا و در بیشه ها می باشد این را بگیر و خاکستر کرده تناول کن او بعد بیداری
بعمل آورد و از مرض نجات یافت پنجم در طبع جالینوس باظهار تصریح
تقاطع چلیپی نجلی راه یافت که از غیب هدایتی باو رسید از آن از کردار خود باز آمد
چنانچه امام فخر الدین رازی رحمة الله علیه مفصلاً در تفسیر کبیر میفرمایند وقد
حکی جالینوس عبارته انه لما صنف کتابه فی منافع اعضاء العین قال تجلت
علی الناس بذکر حکمة الله تعالی فی تخلیق العصبین المجوفین ملتقیین

عَلٰى مَوْضَعٍ وَاحِدٍ فَرَأَيْتُ فِي النَّوْمِ كَانَّ مَلَكًا نَزَلَ مِنَ السَّمَاءِ وَقَالَ يَا جَالِيْنُوْسُ
اِنَّ الْمَلِكَ يَقُوْلُ لِمَ جَعَلْتَ عَلٰى عِبَادِيْ بِذِكْرِ حِكْمَتِيْ قَالَ فَانْتَبَهْتُ فَصَنَّفْتُ
فِيْهِ كِتَابًا ۞ سِرّ شَشُم از معالجه اسراری است آنچه عورات برای دفع سبب
نظر بد میکنند که داغ سیاه بر زنخ طفلان و غیر آن از سرمه میگذارند و این کسب
برای حفظ النظر بد مروی از جامع القرآن حضرت عثمان رضی الله تعالیٰ عنه است
سِرّ هفتم و از معالجه اسرار است آنچه برای دفع نظر بد میکنند که رو و کف پای عورت
ناظر در کاسهٔ آب شستهٔ آن آب را از پس سر علیل منظور می اندازند شفای یابد
كَمَا رُوِيَ فِيْ مِشْكٰوةِ الْمَصَابِيْحِ عِبَارَتُهُ وَعَنْ اَبِيْ اُمَامَةَ بْنِ سَهْلِ
بْنِ حُنَيْفٍ قَالَ رَاٰى عَامِرُ بْنُ رَبِيْعَةَ سَهْلَ بْنَ حُنَيْفٍ يَغْتَسِلُ فَقَالَ
وَاللّٰهِ مَا رَاَيْتُ كَالْيَوْمِ وَلَا جِلْدَ مُخَبَّاَةٍ قَالَ فَلُبِطَ سَهْلٌ فَاُتِيَ رَسُوْلُ
اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقِيْلَ لَهُ يَا رَسُوْلَ اللّٰهِ هَلْ لَكَ فِيْ سَهْلِ
بْنِ حُنَيْفٍ وَاللّٰهِ مَا يَرْفَعُ رَاْسَهُ فَقَالَ هَلْ تَتَّهِمُوْنَ لَهُ اَحَدًا فَقَالُوْا
نَتَّهِمُ عَامِرَ بْنَ رَبِيْعَةَ قَالَ فَدَعَا رَسُوْلُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ
عَامِرًا فَتَغَلَّظَ عَلَيْهِ وَقَالَ عَلَامَ يَقْتُلُ اَحَدُكُمْ اَخَاهُ اَلَّا بَرَّكْتَ
اِغْتَسِلْ لَهُ فَغَسَلَ لَهُ عَامِرٌ وَجْهَهُ وَيَدَيْهِ وَمِرْفَقَيْهِ وَرُكْبَتَيْهِ وَاَ

وَاَطْرَافَ رِجْلَيْهِ وَدَاخِلَةَ اِزَارِهٖ فِيْ قَدَحٍ ثُمَّ صُبَّ عَلَيْهِ فَرَاحَ مَعَ
النَّاسِ لَيْسَ لَهٗ بَاْسٌ رَوَاهُ فِيْ شَرْحِ السُّنَّةِ وَرَوَاهُ مَالِكٌ وَفِيْ رِوَايَةٍ
قَالَ اِنَّ الْعَيْنَ حَقٌّ تَوَضَّأْ لَهٗ فَتَوَضَّأَ لَهٗ ترکیب وضوء ناظر نووی
رحمۃ اللہ علیہ میفرماید کہ ترکیب وضوی ناظر نظر بد را علما چنین تصریح کردہ اند
کہ آب در جامی کنند کہ آن جام بر زمین ندارند و بہ ناظر حکم کنند کہ جرعۂ آب
از آن جام در دست خود گرفتہ در آن جام مضمضہ کند و باز بگیرد آب
از آن و روی خود بشوید و باز از دست چپ آب بگیرد و کف دست راست
خود بشوید و باز در دست راست آب بگیرد و کف دست چپ خود بشوید و باز
از دست چپ آب گیرد و آرنج راست خود بشوید و باز بدست راست آب
گیرد و آرنج چپ خود بشوید و باز بشوید قدم راست خود و پس قدم چپ
خود و بعدہ رکبہ راست خود بشوید و بعد از آن رکبہ چپ خود بشوید و بعد
از آن ستر عورت خود در آب کاسۂ مذکور بشوید پس آن آب را از پس پشت
منظور بر سر منظور اندازند و متعجب مباد کہ معالجاتیکہ بنای آنہا بر اسرار است
یا معالجاتیکہ بطریقہ اسراری اند یا معالجاتیکہ در ترکیب آنہا امری اسراری است
پیشتا بیش مذکور اند حتی کہ بعضی از آنہا بتجربہ رسیدہ اند کہ اگر ہمین معالجات اسراری

تشخیص العین

را ذکر نموده آید مجلدی جداگانه می باید۔

اظہار

فرایاد خاطر باد اگرچہ بنظر حیثیت و رکاکت و خفت اعتراضات متعرض در اجوبہ تذکرۂ علوم دیگر شایان و زیبندہ نبود اما چون علم طب مجموعۂ علوم عدیدہ است ازآن بضرورت مقام از اقتضای آمد سخن بغرض فائدۂ طلاب روی کلام متعدد جابجا سوی علوم مختلفہ بودہ است برآن کسی رانگمان نگردد کہ خلاف داب علم مناظرہ دامان بیان را از علمی بعلم دیگر کشیدہ شدہ زیراکہ سلسلۂ گفتار در اجوبہ اسولہ جائی نگسستہ بلکہ چنانکہ باید بحقیقت و مرتبت خود استوار و محکم است کما لا یخفی علی من لہ نظر فی دقایق العلوم فقط

تمّ الکتاب بعون الملک الوھّاب وملھم الصّواب

اللّٰھمّ اجعل ھٰذہ الرّسالۃ ھدیۃ منّی الی الاحباب والحکماء والاحبار وربّنا اٰتنا فی الدّنیا حسنۃ وفی الاٰخرۃ حسنۃ وقنا عذاب النّار بطفیل نبیّنا وسیّدنا ومولانا محمّد صلّی اللّٰہ علیہ واٰلہ وازواجہ واصحابہ وذرّیاتہ وسلّم کثیرًا کثیرا واعف عنّی ما وقع من الزّلل والخلل والسّھو والخطایا لانّ لا علم لنا الّا ما علّمتنا انّک انت العلیم الحکیم ۝

تمّت

تقریظ

از نتائج افکار جالینوس آوان بقراط دوران حکیم محمد عمر خان صاحب سلمہ اللہ تعالیٰ کہ از رشد تلامذہ حضرت مصنف رسالہ ہذا اند

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

صفات ثبوتیہ

الحمد للہ الذی الحیّ المرید العلیم البصیر السمیع الکلیم القدیر المکون البدیع القیوم الغالب النصیر الباعث فی الامیین رسولًا

صفات فعلیہ

من انفسھم حبیب البشیر النذیر لیس لہ نظیر فی عالم الکبیر و الصغیر وصلی اللہ تعالیٰ علی خیر خلقہ محمد و آلہ و اصحابہ الذین ھم خلفاء الراشدین المھدیین وسادات المقدسین المطہرین وازواجہ الطیبین الطاہرین امہات المؤمنین واولادہ معظمین المفخمین حبیبین اما بعد کس میرس ہیچ میرز خاکپای حکما گرد راہ اطبا حکیم محمد عمر خان کہ از عہد طفولیت اگرچہ سلسلہ تربیت خود از خدمت عم بزرگوار عیسیٰ زمان حکیم صالح محمد خان صاحب مرحوم مربوط میدارد تا از ہجدہ سال حصول درس کتب متداولہ طبیہ وکسب دقائق حکمیہ از یگانہ زمان محسود جہان سالک مسالک علوم مدرک مدارک فہوم ملجاء الانام مآب الخواص والعوام

ذو الفضائل والفواضل حاوی الکمالات اقصاها جامع الصفات باجمعها
عالیجناب حکیم محمد سلیم خان صاحب مدظله العالی می نماید می گویند که
دانندگان خوب و زشت سخن و دریابندگان نقص و کمال هر فن دانند
و شناسند که از دیرباز در چارسوی گیتی کساد متاع علم و عمل است و رواج
جنس جهل و خلل که هر غلام پدانست خود قنبر است و هر سیاهی بزعم خود
عنبر سیما اطبای بوالهوس اگرچه بمرض جهل مرکب علیل اند الا بزعم خود مسیحا
تمثیل اند در چه دانی نزدشان نادانی است میدانند که نبض مغز و ضربا
اعتباری حرکت است دست بر دست مریض نهادن از بهر برکت است
موجی را موج بحر شناسند غزالی را مثل چشم معشوق فتنه و قهر شمارند گواز
مزاج شناسی سروکار ندارند مگر نسخه را خالی از ورق نقره و شربت دینار
نگذارند نظر اینچنین حریفان مسیحادمان در فن بآن مرتبت رسیده است
که هر بیکر لفظ معنی جدیده گزیده است عسل را غسل دانند و حب را حب
خوانند و چون بغلو می پردازند عناب را عتاب و صبر را صبر و حار را خار
و نفس را نقش و مزاج را مزاح و مفرح را مقرح ارشاد میفرمایند شعر

ز سبزه زار ره گلستان چه میگوئی	قیامتی ز خزان بر گل و یاسمین است

تقریظ قانون الدوران

عبرت گزین دلا صر جہالت بآن تندی و تیز خرامی می ورزد کہ مثل باد سموم
گاہ گاہی در امزجہ صحیحہ نیز اثر میکند چہ نادیدہ جناب حکیم معصوم علی صاحب
باوجودیکہ در مرز بوم اکبرآباد کوس یکتائی می نوازند در استمداد استاد چہار را
چیپا در عین الطب نامی رسالہ می نگارند کہ رسالۂ مذکور مملو بایرادا تی است کہ
بر ضیاء الابصار فی حد الباہ مؤلفہ رئیس الحکماء معتمد الفضلاء جناب
حکیم محمود خان صاحب دہلوی نگاشتہ اند و بدین حیلہ در پردہ
لوائے امتیاز خود افراشتہ اند تا کسی داند کہ معترض ہم کسی ہست
کہ بر چنین یکتا طبیب معترض گشت چنانچہ آن رسالۂ عین الطب را شفیق
مخلصان جوانِ صالح صالح جوان مروت را گلشن محبت را چمن سید
عبد الرحمن سلمہ المنان خلف الصدق ناہج مناہج عرفان صاعد مصاعد
ایقان مسترشدان را منبع فیضان مریدان را منہل مزید احسان معروف
آفاق مشہور نزدیک و دور جناب میر قربان علی صاحب ممبر محکمۂ محتشمۂ عالیۂ
کونسل راج سوائی جیپور ہنگام مراجعت از سفر اکبرآباد براہ رہ آورد آوردند
و باوستادی مدظلہ العالی سپردند اگرچہ از قلت وقعت و رکاکت ایرادات
کہ بضاعت معترض از آن میکشود استاد ممدوح را سر پاسخ نگاری نبود

اما چون نصیحت بهر فضیحت است و هدایت از پی ضلالت کار حکیم معالجه

پرداختن است و بصحت علیل توجه برگماشتن نظر بر آن جناب ممدوح

بتر دیدش پرداختند و چون ذات والاش مجمع علوم منقول و معقول

است بر جاروی سخن بهر علمی گذشت آن مقام را بقدر ما یحتاج از مسئله

همان علم آراستند تا متعلمین بهرهٔ بصیرت ربایند و معلمین حظوظ تذکر افزایند

دانا داند و شناسا شناسد که درا سرع ازمنه این عجاله نافعه مسمیٰ

بکشاف العیون که بیکروجه بسته دران از الفاظ لفظی نی بلکه از حرفها

حرف نخل بهار بهر علم رسته فی الواقع رساله ایست عجیب و عجاله ایست

غریب نسخهٔ شفای طبائع اطبا نقش تسکین قلوب حکما نتیجه قیاسیه منطقیین

ملجم حفظ افکار منجمین تذکرهٔ سیر شمس و قمر صحیفهٔ اخبار اصحاب خبر آئینهٔ انوار

نصوص صیقل زنگ قلوب عموم و خصوص محجوبان از شوکت الفاظش در

خوف و ندامت صوفیان بر صفای گفتارش در وجد و حالت بالجمله از

نظارهٔ حسن مضامینش چندان مستم که از دست خود رفتم ندای حی علی العلم

العلم حرز من الجهل بر لب میرانم روز و شب با خود را بدعای خیر و برکت تالیف

و مؤلف سیکذارم الراقم

تقریظ کشاف العیون

ای خوشا انتخاب در حکمت	عین طب را جواب در حکمت
سر احسن گرفت ہاتف غیب	گفت فرخ کتاب در حکمت

[illegible] ہجری

تقریظ

از نتیجۂ افکار نظیری نظیر سحبان تقریر منشی مرزا محمد بیگ صاحب محوی تخلص از ارشد تلامذۂ فاضل کامل مولانا امام بخش صاحب دہلوی مرحوم صہبائی تخلص سلمہ اللہ تعالی

بسم اللہ الرحمن الرحیم

قطعہ

چہ میگوئی کہ علم عین سخنے	بجز در فکر دردیدن نیاید
بیا بنمایمت تازہ کتابے	کہ علم از صورتش صورت نماید

عین علم را کاف کتاب مبین کتاب آفتاب را ماہتاب علم است ہر جا کہ ہست و دال دانش را باہی سواد نگارش دال کہ حرفی از مجموعۂ دانش است قلم قدرت ہر جا کہ نقش بست و تخم تخمین کہ فروغ آن آفتاب بر لوح محفوظ ولہا افتادہ از آئینۂ دلہا ہر یکے بقدر صفا و قبول بہرہ اندوز پرتو گردیدہ ازینجاست کہ آفاق تمام از سواد کتاب [illegible]

تقریظ کشاف العیون

یکی بر نور دیگری مستولی است که فوق کل ذی علم علیم دقیقه رسان
روشن نفس و روشن نفسان دقیقه رس ملاحظه فرمایند که عنقریب فلاطون
زمان حکیم محمد محمود خان دهلوی بکتاب ضیاء الابصار فی حد الباه
فروغ بخش دیدهٔ اهلِ روزگار بوده و حکیم معصوم علی در رسالهٔ
عین الطب در بعض مقامات بر وی گرفته و در وخوضی کرده حکمت
نصاب دانش مآب خردمند فطرت پناه حق پسند حقیقت آگاه که عنقا
علم چندانکه ناپیدا آشیانست مرغ دست آموزِ فطرت اوست و طائرِ
کمال چندانکه بلند پرواز است کنگره نشینِ ایوانِ فکرت او حکیم
محمد سلیم خان خمته آن اعتراضات را بسهولتی برداشته کتابی
مسمّی به کشاف العیون ترتیب فرمود و بر عین الطب که چشمه ایست
نسبت به کشاف العیون سرچشمها کشود و پر ظاهر است که مقامات مشکلات
فن آنست که در فی ما نحن فیه چون بناگزیر ذکر فن دیگر آید بکنایه اصطلاحی
بس کرده اند اینجا در گذرند و ازین رهگذر راست که کاملان فن فنون
و علوم را دست و گریبان یکدگر داشته اند و لازم و ملزوم هم پنداشتهٔ
مگر صاحب کشاف العیون آن اغلاقها از پیش برداشته و دراد می

مطالب وگزارش مآرب کہ مبحث آن فن طبی بلبش نیست اگر مسئلہ از
نظریات وعملیات حکمت منظور دل صفا منظر ومعمول خامۂ ہنر پرور بوده
بمعجز نمائی قلم چہرہ معنی کشا داعجوبہ گری بیان پیکر مدعا نما صورت اشیا را
کہ وجود خارجیہ ندارند از آئینہ لوحۂ کتاب وا نموده ویا مقامی از بالا و
پست علویات وسفلیات ہیئت در رہگذر فکر فلک انتساب آمده
دقائق بآن ہیئت حل نموده کہ اوراق کتاب اوراق اصطرلاب
ویا منطقی از قواعد مصححہ خیالات بر زبان قلم رفت صریری کہ از قلم
برجست از آن رو کہ قلم تابع دل صواب منزل است صورت قانون
صیانۃ الذہن عن الخطا رفی الفکر گرفت ویا افسانۂ از تاریخ وحکایات
بہ تحریر افتاد این نسخہ طب کہ تاریخ عالم صغیر باید ش خواند بشگرف کاری
تالیف ونادره پردازی تصنیف ہم پایۂ تاریخ عالم کبیر ودر علم تفسیر وحدیث
وتصوف کہ بعلم الیقین وعین الیقین وصحت الخیال در موقع خود ہا آورده
خود از آن اوست وایمان اوست مثنوی

کتابے خوش خط زیبا نگارے		کتابے گلشن رنگین بہارے
کتابے نامۂ اعمال حکمت		کتابے دفتر احوال حکمت

چه گویم تا چه در وی درج کرد است — بهر جا بود حکمت خرج کرد است
ندانم تا چه حکمت رفت در کار — که جزو از کل فزون گردید صد بار
نباشد در حروفش نقطهٔ نون — نشسته در خُم حکمت فلاطون
مدادش آبی از آئینه در زید — ز حرفش صورت معنی توان دید
حروفش سرنوشت دین و آئین — خط جدول خط جام جهان بین
از آن بحر لطافت چشم امید — به بیند از صدف تا دُر بیک دید
سوالی را که ناگفتن پسند است — جوابی اینچنین گفتن پسند است

من محوی هیچمیرز و هیچدان را که یکی از مخلصان صمیمی و دوستداران قدیمی مصنف هستم و بباده در رسالهٔ محبّت کهن بدوستکامی ساقی طبع سرمست بخشش پیستم مطالعهٔ هیچو صحیفهٔ دافع و نافع و معائنهٔ هیچو رسالهٔ جامع و مانع صبر در دل و تاب در جان نماند تا آنکه حرفی از بابی و بابی از کتابی در تقریظ آن کتاب فیض انتساب پیشکش آوردم که ذره در برابر آفتاب فروغی گیرد و گل در پهلوی گلستان رنگی پذیرد و در آخر قطعهٔ تاریخی ضمیمهٔ این پارهٔ سخن ساختم و قرعهٔ اجابت نقش دعا در خاتمهٔ سخن انداختم که تا طائر سخن را نشیمن در دهن است همای اوج سخن سرای

تقریظ لسان الغیب

وحکمت بپاے برسرش سایہ افگن باد قطعهٔ تاریخ

علمیست که در زمانه بی زر و کالا بود	در گوشهٔ اختفا ز بی کمالی حکمت
امروز ز فیض خامهٔ سلیم خسته	بگرفت منجلی مرقد حالی حکمت
کشاف عیون همه بکیفیت ازش سر داد	تا گشت رها ز درد خشک سالی حکمت
چون خستگی کمال یافته به گردد	یعنی که شد است به زخسته حالی حکمت
با هیچو بلند طبع نسبتی پیدا کرد	سیداشت گر چنین نهاد عالی حکمت
این نسخه به بی مثالی خود افراشت	ز انسان که علم بود به بی مثالی حکمت
محوی چه نکو سرود نغمهٔ تاریخش	کشاف عیون بحر لایزالی حکمت

سنه [illegible] ہجری

قطعهٔ تاریخ

از نتائج افکار دربار یگانهٔ آفاق مصدر اخلاق دبیر عطارد تدبیر همت جوان و بتدبیر پیر جناب منشی لعلجی مل صاحب دیوان راج سوائی جیپور

چون مرتب گشت کشاف العیون	پُر ز انوار کلام کاملین
در پئے تاریخ از فکرم بجست	سال او تابنده شمس العارفین

سنه [illegible] ہجری

قطعهٔ تاریخ از نتیجهٔ افکار ظهوری اظهار الوری انوار ناظر بیدل ناظم بیمثل خواجه قمر الدین خان صاحب عرف خواجه مرزا خان صاحب

کشاف العیون

راقم شیرین مقال متمم ترجمہ بوستان خیال سلمہ اللہ المتعال

تواریخ الہامی

۱۳۰۴ ہجری

کتابی بحکمت نوشتہ عجیب — سلیم خردمند معجز نوا

بیانش فسونکار مضمون چو سحر — عبارت دلاویز اعجاز زا

پی سال تاریخ از کلک رنجیت — بگو مرحبا بر مصنف دلا

۱۳۰۴ ہجری

قطعہ تاریخ از فکر رسا و بیر عطارد نظیر منشی محمد حسن خان صاحب سررشتہ دار ڈاکخانہ راج سوائی جیپور

چو ترتیب شد نسخہ بینظیر — ز طبع حکیم محمد سلیم

نہ بر معنیش دست دانش رسد — بہ رمزش رسد کی خیال حکیم

ہم از اسم والاست تاریخ او — طبیب معظم محمد سلیم

سنہ ۱۳۰۴ ہجری

ایضاً تاریخ دیگر

چون پر خرد حکیم محمد سلیم خان — دُرہای شاہوار بسلک سطور سُفت

بشنیدہ ام آنکہ ز روی ادب حسن — از بہر سال لفظ عجیب و غریب گفت

قطعہ تاریخ از نتیجہ خوش گفتار شاعر شیوا بیان شیخ نور علی صاحب کلیم

خستہ کہ جلوہ کرد ز فکر سلیم خان — علمی لطیف است کہ بہر نظر رسید

آمد ندا ز طور کہ تاریخ اے کلیم — پر تو فگن شود چو بگوئی فروغ دید
١٣٠٤ ہجری

قطعۂ تاریخ از نتائج افکار سخن شناس گرامی قیاس مصدر علم سنج علم حکیم محمد عزیز الدین خان صاحب دہلوی عزیز تخلص ہمشیرہ زادۂ احترام الدولہ معتمد الملک عمدۃ الحکما حاذق الزمان حکیم محمد احسن اللہ خان صاحب مرحوم

ای ندیدی زین کتابی فیض بار — می تراود رشحۂ علم و فنون
بہر تاریخش بگوئی ای عزیز — منہلی علم است کشاف العیون
١٣٠٤ ہجری

ایضاً

چون محمد سلیم خان کہ بود — عین اسرار حکمت اقوالش
بہر تغلیط و ردّ عین الطب — کہ ضروری فتاد ابطالش
کرد تکمیل نسخۂ کشاف — شد کمالش عیان ز اکمالش
آب توضیح بردہ ابہامش — داد تفصیل دادہ اجمالش
بعد نقلش کہ برگرفت عزیز — یافت کنز المناظرہ سالش
١٣٠٤ ہجری

قطعۂ تاریخ از نتیجۂ فکر معنی رس قدسی نفس نواب قطب الدین احمد خان صاحب فیق تخلص نبیرۂ نواب احمد بخش خان صاحب بہادر فیروز پور جہرکہ

عیان بر بصائر ز کشاف شد — مسائل حمیدہ علوم لطیف

رفیق از دلِ سال تاریخ گفت | نکات بدیعات و صنع لطیف

سنه ۱۳[illegible] هجری

قطعهٔ تاریخ از نتیجهٔ فکر شجاع میدان سخنوری یگانهٔ اقلیم پهلوی و دری محمد منور علی خان صاحب دهلوی

علم حکمت چون ز کشاف العیون | مثل گلهای بهاری در شگفت
از سر ابر کرم فکر رسا | گلشن فیض اطبا سال گفت

سنه ۱۳۰۱ هجری

تمت بعونه تعالی

خاتمة الطبع

بعد حمد و نعت منکشف نموده می آید که از روز اجرای این مطبع گرامی بنیت حق طویت مالک مطبع جناب منشی نول کشور صاحب سی آئی ای دام اقباله باشاعت علوم و فنون چون متوجه افتاده از ان اشاعت کتاب جدید که مفید انام باشد زیاده مطمح نظر است بنا بر علیه درین آوان میمنت توامان چون کتاب نادر البیان و نسخهٔ فیض ترجمان جامع فنون مسمی بکشاف العیون که از تصنیفات صاحب فضائل الفاخره و الفواضل الباهره وحید العصر والزمان حکیم محمد سلیم خان صاحب خلف حکیم محمد عظیم خان صاحب مرحوم صاحب تکشیف الحکمة وغیره ممبر و سکرتری سابق کونسل ججپور بوده رسالهٔ عین الطب مؤلفهٔ حکیم معصوم علی صاحب اکبرآبادی که دران حضرت مصنف از علوم منقول و معقول گوناگون افادات فرموده اند از جملهٔ کتمان بمنصهٔ ظهور جلوه پذیر آمد نظر به فائدهٔ عام و منفعت انام حسب اجازت جناب مصنف با نطباعش بارک سلطان موده حکم فرموده بدین موجب ارشاد والا امجاد جون سنه ۱۳۰۱ هجریه بطبع مزین گشته نور افزای بصر و البصائر اهل بصیرت گردید بمنه و فضله